Розділ І

Хоча понеділок уважається важким днем, для мандрівного ієромонаха Климентія Зіновієва часто бував і пожиточним, і то через те, що тоді жінки його землі понеділкують, тобто кидають усі свої справи: не варять, не порають господарства, якщо вони не вдови, не тчуть, не прибирають у хатах, навіть дітей не доглядають, коли ті не немовлята, — а збираються гуртами чи по корчмах, чи на вулиці на колодках, або ж ідуть у ліс чи на луку, де сідають у траву, пащекують, їдять, п’ють, лежать — все, що годиться в цей день. Всю ж їхню роботу порають чоловіки, бо такий існує предковічний звичай; тоді до них може підійти хіба що така свята особа, як він, чернець, або ж школярі зі своїми дійствами: віршами, піснями, танцями — часом перед жінками школярі й інтермедію якусь розіграють, за що неодмінно дістають щедрі дари, адже жінки не раз бувають жалісливі, а школярі — здебільшого сироти, і жалувати їх у християнському звичаї. Окрім того, жінок на цій землі вдвічі більше, як написав ув одному зі своїх віршів Климентій: дві жінки й один чоловік, бо чоловіка чатує в цьому світі більше напастей та лих: вони й на воєнних путях помирають, в той час як жінки залишаються по домах цілі, та й власною смертю відходять раніше за жінок, хоча Бог дав їм над жінками мати верх, а жінкам не дав розуму для пізнання чоловічих речей. В один, отож, день чоловіки не мали над жінками верху — і це траплялося таки в понеділок.

Із самого ранку мандрівний ієромонах, прокинувшись у школі, де зупинився із вечора, не чекав, поки школярі наварять кваші, щоб нею підсилити нужденне тіло, а подався чимдуж до корчми, щоб приспіти сюди раніше жінок, сісти в куточку й чекати, адже в понеділок жіноче плем’я й поспати собі довше дозволяє. Часом же траплялося: коли приходив до них, підгулялих, гнали геть, не зважаючи на святий його сан, адже мантія на ньому була подерта, а ноги чорні й босі, а клобук підшитий вітром, а лице сльозливе, хоча літами Климентій не був ще старий. Коли ж його проганяли, то не міг відтак проказати їм повчальних віршів, аби навчити те довговолосе поріддя розумному

пробуттю в цьому світі, а за те дістати скромну мзду або й пригоститися із ними чарчиною. Коли ж заставали його в корчмі, то гнати не відважувалися, адже ще тверезі бували й не розгуляні. На ту нагоду Климентій написав ряд віршів про жіночу природу, але не всі проказував у жіночому товаристві, були вони двоякі: призначені для чоловічого роду, здебільшого, з огудою перших, а були й для жіночого, щоб цьому племені таки догодити.

Сьогодні настрій мав ієромонах погідний, бо й ранок випав гожий, свіжий, росяний, наповнений ще негарячого, але яскравого сонця, від якого й трава, й листя лискотіли, а вода річки синьо відсвічувала, біла ж стежка під ногами була ніжно прохолодна — і те світло проходило йому через очі в душу, й ояснювало, й блажило; вельми полюбляв отакі ранки Климентій, бо тоді з’являлась у тілі бадьорість, тоді й кашляв менше, і ніколи не нападала на нього трасця, якою хворів із дитинства. Йому навіть здавалося, що не йде стежкою, а ніби підіймається над нею й пливе, а все довкруги веселе: і худоба на випасах, і коні на лугах, і хати, що сяяли білими стінами, і чорногузи, що непорушно стояли на своїх гніздах, та й собаки не випадали заїло із дворів, а снили в розмлоєних ранкових дрімках, хіба якийсь півень вискочить на плота, червоний, мов вогонь, і загорлає в небо щасливо, трусячи червоними ковтями й палаючи не менш червоним гребенем, і той крик — ніби славослів’я Божому ранкові, сонцю й новому дню. Тоді Климентій наповнюється тихою благодаттю, і в ньому починають зроджуватися й ладнатися слова, які з’являлися, як вважав, десь там, де лежала освітлена сонцем душа, котра несла їх десь так, як курка яйця, і кожне слово ставало відтак кругле, опукле, із білою рівною шкаралущею, отже, кожне слово — яйце-райце, і в цьому заховувалася таїна творення, — так з’являлась у ньому й ранкова молитва. Отож не йшов, а плив стежкою, ніби піднятий у повітря, і подумки або пошепки славив Господа, просячи собі ласки, адже вважав себе не святим, а грішним, уважав, що всіх перевищує своїми гріхами, але не відчаювався в милості його, бо тільки Бог може наставити його, мандрівника, на праву путь і очистити всіляку душевну скверну. Тож просив, щоб не покинув його Господь до кінця, хоча й гріхам його таки немає кінця. Відтак доручав йому свою душу із тілом,

просячи, щоб зневажив гріхи, які мав у собі, аби потім поставити його, грішного Климентія, собі на правиці разом із вівцями своїми.

Отак високо наладнований і прийшов Климентій до корчми, але побачив не без прикрості, що в корчемному дворі вже сиділи за довгим дощатим столом жіночки, бо хто б то в таку Божу пору та й сидів у хаті, і тілиста корчмарка моталася, носячи наїдки й напої, а в повітрі стояв гомін із тонких голосів — чомусь нині надто рано зібралися жіночки на своє понеділкування. І урочистий настрій у Климентія пригас, але все-таки не втратив надії повчити ума-розуму цей збір та й щось підзаробити, отож тихцем-бічком протиснувся у напіввідхилені ворота і непорушно став, чекаючи, поки на нього звернуть увагу.

Гомін за столом миттю стих, і він побачив, що до нього повернулися сухі й повні, круглі й довгообразі, оторочені намітками лиця з блискучими очима, розрожевілі од балачок та спожитого трунку. "Ось зараз вони мене й проженуть", — подумав упокорено Климентій, добре-бо знав, що при понеділкуванні чоловікам до жінок наближатися, за предковічним звичаєм, заборонено.

— Чогось хотіли, панотче? — спитала одна із жінок. — Сьогодні до нас чоловікам не можна.

— А я не чоловік, — сказав Климентій, — а коли й чоловік — то Божий. А Божий чоловік, сподоньки, ангелу уподібнюється, тобто він безплотний.

— Та це прошак із школи, — озвалася друга з жіночок. — Скиньмося, сестри, йому по чеху, щоб не перешкоджав нам та й пішов.

— Я не прошак! — блиснув гордо оком Климентій. — А із школи тільки тим, що там переночував, за милістю Божою. І грошей даремно не беру.

— То, може, голодні, панотче? — сказала старша жінка, одягнута пишніше за інших. — Сядьте поїжте, а тоді йдіте з Богом.

— І їжі даремно не беру, — поважно сказав Климентій.

— Чого ж хочете? — гукнула наймолодша й найкраща із зібрання з іскристими очима й рум’яними щоками.

— Коли ваша ласка, — так само серйозно сказав Климентій, — то перш, ніж розгуляєтеся, сподоньки, і перш, ніж пошлете за музиками, хотів би вас по-Божому научити богоодуховленими віршами.

Тоді жіночий рій загув, як бджоли у вулику: хто сміявся, хтось говорив, котрась щось запитувала, а дехто зойкнув, а яка запропонувала й прогнати його, а інша зчудовано дивилася на цю чудну прояву — малого, худого, босого, в обірваній рясі, у ветхому клобуку, але з гарним і серйозним обличчям і з палкими очима.

— Нишкніть, сестри, знишкніть! — скрикнула найстарша із гурту. — А може, він і справді Божий чоловік?

І тоді всі знову затихли й цікаво зорили на нього, а він і справді виглядав незвичайно, тим більше, що відмовився взяти милостину, як прошак, і очі його так дивно палали, і весь був наструнчений, і поважний, і гарний, а трохи й смішний.

— Звідкіля ви, панотче? — спитала старша жінка. — Одягнені, як чернець, але дуже вже вбого.

— Я із світу, — мовив серйозно Климентій. — А одягнений убого, бо не маю даху над головою, тікаю від принад та зваб житейських. Із тих я, котрим не треба жодного стяжання.

— Він із ченців, котрі волочаться, — сказала котрась із жіночок.

— Коли бажаєте, — сказав гордо Климентій, — прочитаю вам віршу про ченців, котрі по містах, по школах і корчемних дворах волочаться. Я їх не похваляю.

— То хто ж ти такий, панотче? — спитала старша жінка.

— Творець научительних віршів, якими несу людям проповідь доброго життя на виправлення їхніх гріхів.

— Тоді ти не чернець?

— Не тільки чернець, — поважно мовив Климентій, — але й ієромонах, тобто можу й службу Божу відправити, і сповідь прийняти, і бісів прогнати, і людей проповіддю навчити. Але над усе віршотворець я научительний, який наставляє людей неблазенними, й добрими, й милосердними бути.

— Нищі школярі теж вірші співають та проказують, — сказала старша жінка.

— Школярі сміховиська строять, — сказав Климентій, — щоб людей розвеселити й потішити, а я віршотворець научительний.

— А коли не схочемо слухати ваших віршів? — спитала наймолодша, граючи очима.

— Тоді проженіть, і мзди від вас не візьму ані гроша.

Відтак знову загомоніла громада, бо це й справді диво-дивезне, оцей чудний чоловік, принаймні такого ще в своєму містечку не бачили. Чи він на голову звихнутий, чи казна-що? Бо коли прошак не хоче милостини брати, то ж чи це прошак? Поважно й гордо тримається, а трохи й смішний. І так дивно очі його світяться, як у навіженого, чи, може, й

справді Богом позначений? Вони ж зібралися по-жіночому погомоніти, й побавитися, і випити по чарці — то чи ж проповіді їм слухати?

— Гріх проганяти Божого чоловіка, — сказала старша й пишніше за інших убрана. — Нехай говорить свої вірші. А коли скажеш вірші, панотче, то милостину візьмеш?

— Тоді візьму, — просто сказав Климентій. — Образити вас не посмію.

— А я кажу, щоб його прогнати! — мовила інша. — Доста нам і в церкві проповідей.

— Не гріши, Марто, хоча б у святий понеділок, — поважно сказала старша. — Не на те він і встановлений, щоб, від чоловіків від'єднавшись, про гріхи гадали, а щоб чесно й порядно жили. А коли Бог нам послав цього панотця, хай говорить свої вірші, тим більше, що обіцяє казати про благочестиві речі. Чи ж не так, отче?

— Достеменне, — сказав Климентій. — Віршотворець научительних віршів не може казати нечестивих речей.

Тоді знову всі затихли й наповнилися цікавістю, тим більше, що цей і справді дивний чоловік, ченчик-голодранець, звів очі до неба, підняв над собою руки, й обличчя його стало надихнуте і ще краще, бо повне дивного осяяння. Постояв якусь хвилю в такій позі, аж доки не настала цілковита тиша, а тоді опустив руки.

— Про що хочете, панове жіноча громадо, послухати? — урочисто спитав. — Є у мене вірші про різне. Про чоловіків, жінок, про хвороби, смерть, ремесла або ж і про ченців, про вогонь та вітер, про переміни світові, про пияцтво, про убогих та багатих, про сум'ятне життя людське, про обичаї й оказії.

— Гадаю, панотче, — сказала старша жінка, — що в день святого понеділка й понеділкування не годиться згадувати про смерть та хвороби, про пияцтво і нам тим дорікати, чи скорботи пригадувати, а розкажи, чим ваша милість научає жіноцтво.

Климентій твердо хитнув головою й пройшовся босими, аж чорними від невимивного бруду ногами по добре стоптанім корчемнім дворі, де не раз влаштовувалися танці та скоки. Жінки позатихали і зацікавлено на нього виставилися. Тоді й почав говорити вірші про неплідних жінок; про жінок-удів; про звaблення жіночі й про чоловічі пристрасті до них, особливо до чужих; про терпіння жіноче, коли взимі студентності не бояться, як у люті морози хустя перуть; про дітей, що народжуються від нечистих ложен; про богомерзьких бабів-шепітниць, проклятих чарівниць і душепогибельних ворожок; про тих, що люблять танці, і які бувають танці: на гралисьних видовиськах, корчемних дворах і на весіллях; про жінок-корчемниць, які блудно живуть, і про жінок-п’яниць, а також про заматерілих дівиць. При цьому Климентій мотався дворuським, розвіюючи полами мантії, блискав очима, голос його ставав пристрасний, натхненний, а жіночки позавмирали за своїм столом, трохи злякані й присмирілі, хіба що наймолодша з-поміж них ще дужче зарум’янилася, — і якась дивна сила текла від цього чоловіка, таж-бо справді, ніби не чоловік був, а бич Божий, що впав із неба і хльостав немилосердно. І хоч одна чи друга вскакувала вряди-годи з місця, очевидно, діткнута за живе, але її хапали сусідки за руки й садовили; дехто й сльозу пускав, особливо тоді, коли говорив Климентій про самотніх жінок, які на довгий час розлучалися з чоловіками.

Зрештою, замовк і став, мов укопаний, звівши підборіддя й дивлячись палючими очима.

— Не дуже ти милосердний до нас, жінок, панотче! — сказала старша жінка.

— Це тому, що мої вірші навчительні, — мовив Климентій. — А коли вони вам не вподобалися чи коли я неправду сказав і напасть на вас звів, то не давайте мені милостини і сніданням не гостіть.

— Ні, чого ж! — сказала старша жінка. — Правди твоєї не відбереш. Сідай, панотче, поїж та йди собі з Богом. Спасибі за науку! Шинкарко, дай йому поїсти.

І тільки тепер Климентій побачив шинкарку. Та стояла на вступі до шинку, як грім, вбивши руки в боки, і лице її аж пашіло від гніву.

— Не дам йому ані шкуринки! — сказала люто. — Чи ж усі шинкарки нетіпахи? Чи ж усі розпусниці?

— Не казав про всіх, — мовив лагідно Климентій, — а тільки про тих із вашого кодла, котрі такі гріхи чинять. А що чинять, це й ти знаєш, і я, і всі люди. І не в тебе прошу милостини, а в цих поштивих мотрон, бо й жона жоні не рівня, а є поштиві й непоштиві. Поштива визнає мені правду, а непоштива вилає, бо на злодії й шапка горить. Куди ніч, туди й сон. Коли б вовк лик не драв, то за горою став. Коли насиплять, то й насипчасто. А за тую криху, що сказав, мало гріху. Одне тобі, шинкарко, скажу: забий діру, собака не полізе.

Тоді гримнуло жіноцтво сміхом та й шинкарка не така лиха стала.

— Ви, панотче, за словом у торбу не полізете, — сказала старша жінка. — Ходіть до столу.

І тоді всі побачили, що цей суворий чоловік, якого вони трохи й полякалися, раптом злагіднів і заусміхався. Пішов до столу й усівся, а сусідкою його виявилася наймолодша й найрум’яніша — жіночки при цьому потіснилися. Шинкарка в цей час піднесла миску вареників.

— Коли б на мене, й мухи б тобі не дала, — сказала. — Намолов тут як пустий млин.

Що ж, пані шинкарко, таке життя! — сказав Климентій. — Служачи олтарю, з олтаря й живися.

— А чоловік ви чи не чоловік? — спитала молода його сусідка.

— Чоловік штани носить, а в мене одежа більш до вашої, білих голів, подібна, — сказав Климентій, чекаючи, поки йому наллють чарку.

Узяв її, приплющився, ніби задумався, а тоді, не розкриваючи очей, безпомильно доніс до рота й ковтнув, як ту муху, що її не хотіла давати йому шинкарка. Відтак допався до вареників і почав поглинати їх з таким завзяттям та палом, що аж за вухами лящало.

— До їжі ви палкий, панотче, — сказала наймолодша й найрум’яніша.

— Я до всього палкий, — мовив Климентій, молотячи щелепами. — Бо хто не гарячий, той ледачий.

Розділ II

Любив дивитися, як сідає сонце, тоді його охоплював чудовий, меланхолійний настрій: не хотілося й пальцем кивнути, і тіло застигало десь так, як і оте непомірне побільшене сонце. Не раз і не десять, відчуваючи наближення цього менту, Климентій відшуковував затишну місцину, відслонену до заходу: чи був це ґанок школи, як сьогодні, чи горбок, чи лава в саду, чи придорожній камінь, — сідав обличчям до сонця й дивився, як химерно й гарно міняться вечорові барви. Сьогодні сидів-таки на ґанку школи, де зупинився, не мав клопотів із тілом, був-бо ситий ще від того пишного сніданку, бо жінки, бачачи, як долягає вареників, замовляли одна за одною шинкарці ще і ще, захоплено дивлячись, як панотець із тим впрaвляється, а він чинив це справно, бо

тут, у школі, як на татарському полі: є де сісти, а нічого з’їсти, а ївши — не ївши, лягай спати. Отож, коли траплялася оказія, він її не минав, тим більше, що в жінок його заповзятливість до ложки чомусь викликала непідробне захоплення. Отож і тепер, під вечір, відчував приємну ситість, а заходом міг безбурно помилуватися — таки не грали йому кишки марша. Отож сидів і дивився на гру вечорового неба, і йому, відповідно до барвних переливів, грала душа. При тому думав про незавидну долю мандрованого ченця, який волочиться по школах чи корчмах, і це правду сказав жіночкам: в нього є щодо таких осудний вірш, бо хоча й сам був мандрованцем, але подібних собі засуджував, навіть радив не давати їм милостини, але всюди гідно частувати киями, адже не хочуть мати в монастирях послушання і для свого спасіння терпіти. Не один такий волочиться цілий вік, аж доки не простягне ніг десь у школі або в корчемному домі, — тоді його й закопують, як пса, десь на гнойовищі, особливо такого, який крутить із шинкарками і чинить усілякі комедії, приносячи неславу і монастирям, і чесним законникам. Отож мандрованих ченців, думав Климентій, і годиться мати за нецнотливих синів та преокаянних, бо живуть, як правдешні гультяї, і служать у своїх мандрівках бісу, через що й говорять людям усілякі брехні, адже вільно псові й на Бога брехати. Чи ж не такий, зрештою, і він, Климентій? А не такий, і це він правду сказав жіночкам, бо не гультяйство повело його в світ, а місія.

Сонце на заході в цей час зайшло за невелику хмарку, яка переїдала його, ніби літеру фіту, і від того раптом засвітилися ті, що розсипалися навдокіл, яскравим малиновим багрянцем. І справді, він, Климентій, ніколи не ночував у корчмах, у школі — так, або впрохувався до священика, або до простих чесних людей, і мандрує не з бісом укупі, а таки з Богом, бо не тільки дякує за ялмужну, тобто милостину, людям добрим, але й молиться за них, і таки справді молиться. І місія його в тому, що людей навчає не до зла, а до добра. Отже, чинить не бісівське, а Боже діло. Зрештою, і в мандри подався не тому, що був у монастирях свавільний та непокірний (хоча коли казати по правді, то й честі там ніколи не зазнавав), а таки з Божої волі. Бо якось, дивлячись отак, як сьогодні, на захід сонця, він заснув чи втрапив у короткочасне забуття, і

тут до нього з’явився янгол у білій одежі, із золотим жезлом і з золотим довгим волоссям, голова якого світилася, ніби те ж таки сонце.

— Климентію, — сказав солодким жіночим голосом, — чиниш гріха!

Тоді непокірно жахнувся Климентій у тому видженні чи забутті.

— Який мій гріх, Господи? — спитав самими вустами.

— Чи ж не велів, Климентію, Христос не закопувати таланта, як про це вістить святий Матвій? — спитав янгол,

— Так, Господи, — мовив Климентій. — Це він звістив притчею про таланти.

— І що ж звістив, Климентію, повтори? — спитав високим голосом янгол.

— Звістив таке, — відповів Климентій. — Кожному, хто має, дасться йому й додасться, хто ж не має — забереться від нього й те, що він має.

— А що сказав про того, котрий закопав таланта? — спитав янгол.

— Раба непотрібного, — прошепотів Климентій, — вкиньте до зовнішньої темряви — буде плач там і скрегіт зубів.

— Усе ти знаєш, Климентію, чому ж живеш у монастирі цьому, як раб непотрібний, коли маєш таланта? — спитав янгол.

— Молю в Бога спасіння собі, — злякано відказав Климентій. — А талант мій, чи ж він кому потрібний?

— Коли Бог дав, то Богу потрібен, — заявив янгол. — Іди в люди і множ свого таланта на десять.

Ось чому Климентій став мандрованим ченцем, але не гультяєм, ось чому покинув монастирське життя, а не втік звідти свавільно, де хоча й невільно й важко жилося, але голодний не сидів. Ось чому рушив у світ, адже місія його навчати й проповідувати божественним словом, яке і є його талантом, хоч живеться йому куди важче, як у монастирі, таж-бо терпить долю ченця-гультяя, але, на відміну, несе в серці Бога і його слово. Отож і ходить він, ієромонах Климентій Зіновіїв, по світу, забредаючи часом і в далекі краї, але зле не туляється; вряди-годи й до монастиря котрогось пристане і пробуде там від ласки старших, бо, коли сказати правду, не було б йому віщого голосу, сидів би і жив стокрот на одному місці і служив би у святій обителі, аби догодити Господу, й через його поміч усі гріхи свої віддалив би від себе, щоб дістати блаженство в цей вік і у вік майбутній; в монастирі, як не буває тяжко, але там Бог ченця боронить, не так, як на дорогах і під чужими дахами.

Отаке думав Климентій, дивлячись на захід сонця, і заглибився у свої думки та й не помітив, що до нього підійшла ота старша жінка, котра була в тій жіночій громаді, яка сьогодні понеділкувала. Вона ж постояла якийсь час, а що Климентій і оком в її бік не повів, кашлянула, аби привернути до себе увагу. Але й того покашлювання не почув — весь ніби перелився в дивну, мінливу гру барв, яка й витворювала в його душі дивні божественні звуки. Вуста при цьому ворушилися, бо в ньому починали народжуватися слова, випливаючи з глибини єства і прикладаючись одне до одного, достосовуючись до ритму отієї музики, що виникала в ньому, адже не раз не тільки вірші творив, але й пісні. Жінка ж гадала, що він молиться, тому не сміла перешкоджати, а покірно стояла, надчікуючи, поки Божий чоловік зверне на неї увагу, а щоб це сталося швидше, переминалася з ноги на ногу, покашлювала й часом рукою змахувала. Він же сидів загаданий і занурений у себе, адже виходили з нього слова, як білі вівці, чи робилися білими яйцями-райцями, що тулилися одне біля одного, мов зуби, чи нанизувалися на

нитку його розмислу, наче коштовні камінці — смарагд чи перла, і коли наповнювалася одна нитка, починав низати другу. Жінка вже втомилася чекати, тому не втерпіла й тихо його гукнула:

— Панотче, чи ж ви молитеся?

— Га? — стрепенувся Климентій, злякано дивлячись на прояву перед собою. — Чого тобі?

— Та маю, панотче, до вас розмову, коли й справді, як говориш, Божий ти чоловік. Тільки таку розмову, щоб про неї ніхто в містечку не знав. Чи ж у школі хто є?

— Нікого, — мовив Климентій, уже отямившись. — По жебрах розбрелися на честь понеділкування.

— Через це до вас і прийшла, — сказала жінка, — бо наш панотець помочі мені дати не зміг.

Климентій придивився до неї.

— Це ти гуляла вранці з жінками в корчемному дворі? — спитав строго.

— Таж я, — відповіла жінка. — Звуся Пелагія. Дім мій чесний та поважний, бо муж мій міський отаман. Але біда в нас поселилася, ой, панотче, біда!

— Яка ж біда?

Тоді жінка озирнулася на всі боки, чи хто не підслуховує, і приступила ближче.

— Але ж чи справді ти Божий чоловік, чи, мо’ який гультяй-чернець, що шаландається?

— Могла переконатися, коли повчав научительними віршами, — ще строгіше мовив Климентій.

Жінка зітхнула.

— Тому я до вас, панотче, й прийшла. Але діло таке невшетне, що соромно тобі, чоловікові, й говорити.

— Вже повідав, жінко, — різко мовив Климентій, — не чоловік я, коли ношу цю мантію, а уподібнений янголу, а янголи, як знаєш, безплотні є.

Тоді жінка понурилася, помовчала, а відтак почала погідним, розміреним голосом розповідати:

— Маю, панотче, дочку юну, яка, вибачайте на слові, аж так пойнята плотською пристрастю, що місця собі не знаходить. Призналася, що, коли якийсь чоловік до неї наближається, починa труситися вся і млоїтися і, коли б хтось поманив її, без роздуми за ним би пішла і дозволила б чинити з собою все, що тому заманеться. І вістить: чим далі, тим більше хороба ота її уража, і нема більше сили терпіти. Отоді й пішла до нашого панотця, він спробував молитвою відігнати від неї біса й молебень за неї в церкві довгий учинив. Але не допомогло нічого. Вже переконувала її із плачем, щоб терпіла війну тіла заради Христа і його любові і щоб мертвила, як то кажуть, тіло своє соромом та цнотою, але не змогла її переконати. І вже почала вона говорити, панотче, що з дому утече і першому, хто на неї посягне, себе відасть. Такий сором мені, що місця не знаходжу, а жениха, щоб одружити її, нема. Тобто він є, але пішов у похід, бо козацького стану, і вони з моєю дочкою полюбилися, але як пішов, то й пропав. А люди вже щось дочули, і ніхто не йде із сватанням, хоч ми й заможні, й поважні і хоча робила щодо того заходи. Отож про неї вже слава лиха починає йти, а це мені гірше, панотче,

ножа. Сказав панотець наш, що, не до слова мовити, біс плоті в неї поселився, але не знає добре, як його проганяти, через що прирадив піти до київських ченців, котрі в печерах живуть, але до Києва далеко і боюся, щоб не зогрішила в дорозі, навіть коли б і я з нею пішла, бо, каже, несила їй терпіти: або віддатися має, або помре — терзає її непомірно.

Тоді задумався Климентій, а вона стояла, і вже й сльози почали текти їй по лицях.

— Допоможіть, отче, коли й справді Божий чоловік! Я вже оддячу, як зможу!

— Нелегка річ! — сказав Климентій. — Ходімо до вашого панотця, може, в нього є требник — там написано, як це треба робити.

— Коли б була в нього така книжка, — мудро сказала жінка, — то й сам того біса б прогнав. Казав, що знає про ту книжку, і, коли б була, каже, то прогнав би, як це записано і за правилом, але робив по-своєму, і нічого з того не вийшло.

— Я ту книгу читав, — мовив задумано Климентій, — але не відаю, чи все в голові залишилося.

— Тоді, може, Господь допоможе й послухає твоїх молитов, — сказала жінка, — бо нашого панотця не послухав. Тільки Богом заклинаю: щоб ніхто того в містечку не знав! Прийдіть, панотче, для дійства вночі, коли всі сплять.

— Ніч для біса найдогідніша пора, — сказав Климентій, — чи ж поборю його? Можна було б зараз піти, але перед цим приготуватися треба й вимолитися. Ліпше прийду вранці: на початку дня Господь милостивіший, бо кладе перед людьми нове світло для витвору добрих діл. Як тебе звати, жінко, й де живеш?

— Казала вже тобі: Пелагія я, а живу за три хати від корчми. Виглядатиму вас, панотче.

— Гаразд! — сказав гостро Климентій. — А тепер іди й не заважай мені молитися. За тебе й твою дочку.

— Тільки ж, панотче, щоб ніхто не знав!

— Дідьчая мати видала, що сова зайця імала, — буркнув Климентій.

— Що? — не збагнула отаманиха.

— Заверни́ся, бабо, плечима в світ з очима, — грубо сказав Климентій. — Все-бо тобі сказав, і не перебаранчай мені!

І він знову подивився у небо, намагаючись уловити рештки свого настрою чи музики, чи позганяти білих овець, що порозбредалися по вигоні — слова свої, чи позбирати намистини, що розсипались із нитки, але все розруйнувалося, порвалося, справді, розсипалося. Зрештою, й сонця майже не було, а тільки малий сліпучий кавальчик — крайка за окоємом. Зирнув на жінку, яка віддалялася, вряди-годи на нього озираючись, і раптом подумав: а чи не зустрічалися вони з нею раніше, бозна-коли, але дуже й дуже давно? Зрештою, сплюнув і махнув рукою.

— Ет! — сказав уголос. — Біс не батько, що більше знав. Приніс чорт бабу, тож мале снідання великий мій обід зіпсувало.

Почухмарив волосся під клобуком, очевидно, вже набрався шкільних бліх, і додав:

— Лихо штани поре, але, мовивши слово, треба бути паном. Ет!

Розділ III

Бісів плоті виганяти йому не доводилося, хоча бісів інших кілька разів пробував виганяти, користуючись приписами требника, але тоді книгу мав під рукою. В одному чоловіку біс поселився вовкулацький, і хворий вив, наче вовк, але після здійснення обряду присмирів і вити вовком перестав. І Климентій, здається, побачив, як із рота хворого разом із парою вийшла ніби тінь, що коротко, в минуті, мигнула — ніби темна істота з ріжками, кігтистими крильми й такими ж руками й ногами — й подалась у піднебесся, де їх, певне, товчеться чимало, адже й звуть бісів духами піднебесними. Вдруге лікував оглашенну, яку біс примушував безнастанно бігати, і вона моталася по лісах, лугах, полях, обдираючи з себе одежу, а тоді, втомлена, й вичерпана, й майже гола, бо одежа висіла на ній клаптями, поверталася додому на ніч, а вранці знову починала бігати; її ловили, але піймати не могли. Над нею учинити дійство до кінця він не зміг, бо хоча вночі, коли спала, і зв’язали її кріпко, але тільки почав молитися, як розірвала пута й побігла, й уже на ніч не прийшла, а десь пропала — так він із того села й пішов, її не дочекавшись. Через це не вельми був упевнений, що вдасться справитись і цього разу, через це й хотів іти до священика, щоб ще раз перечитати требника, але то було з його боку й маленьке лукавство: хотів отак забезпечитися на випадок невдачі. Пам’ять же мав чудову, тож, коли щось читав, те навіки залишалось у ньому. Відтак досить було заплющитися, як перед очима поставали друковані чи писані сторінки, і міг із тих сторінок вільно собі читати, отож і читав при нагоді, але з часом літери блідішали, вицвітали, й приходив момент, коли пропадали зовсім — саме тоді, щоб обновити пам’ять, йому й потребувалося перечитати знане й раніше читане.

Невдовзі мали повернутися до школи дяк із школярами, які сьогодні виставляли перед жінками жартівливе дійство, а відтак принести й торби, наповнені їством, що його мало стачити до наступної оказії, — і саме їх він чекав, милуючись на захід і складаючи нові вірші. Але отаманиха й справді порушила його спокій, отож відчув потребу усамітнитися, забувши про сподівану вечерю, сісти, щоб ніхто не перебивав, заплющитися й викликати в пам’ять сторінки із Євхологіона, тобто молитвослова чи требника, що має в собі всілякі церковні

послідування, які належить знати ієреям. Саму ж книгу було видано у великій чудотворній Лаврі Печерській, року 1646, місяця грудня, 16 дня, як написано на її титулі. Отож Климентій, щоб звірити пам’ять, з’явив перед очі титулку із картинками, що зображали святі таїни — титулка постала перед внутрішнім зором цілком чітко. Тоді відновив сторінку на початку послідування про збавлення від духів нечистих: тут подано гравюру, на якій Ісус Христос виганяв біса із біснуватого, з лівого боку стояли якісь люди, на головах яких танцювали бісики, бісів було повно і в повітрі, і в морі — вилітали із свиней, котрі там потопали, а на заднику — два чоловіки зі списами панічно тікали геть. Картинка стояла перед внутрішнім зором виразно, навіть яскраво, ніби освітлена сонцем, особливо зображення Ісуса Христа, відтак Климентій заспокоївся: можливо, коли допоможе йому Господь, у нього цього разу щось добре й вийде із тією отаманівною.

Вийшов із шкільного двору й помалу рушив у бік річки, де міг би усамітнитись у кущах, ставши на молитву. Але мусив перечекати: вулиця виявилася запруджена худобою, яку гнали два стадники. Климентій приліпився до тину, а повз нього пішли ситі і утомлені корови, важко сопучи й матиляючи рогатими головами. І щось таке чудне із ним причинилося, бо раптово уздрів, що на голові кожної корови між рогами сидить по голій істоті, з лускуватим темнавим тілом, і кожна ота істота так само рогата, а на головах у них, так само, між ріжок, сидять зовсім малі бісенята: і перші, й другі цупко тримаються брудними лапками за роги, перші — за коров’ячі, а другі — за бісячі. А коли корови зводили голови й мукали, то істоти брали покладені між рогів рогові ріжки й сурмили. І тут Климентій виразно почув голоса, сипкого й повзучого, ніби гад виповзав із рота найближчого бісика, а може, то був і справді гад, та й запитав:

— Хочеш, Климентію, подолати нас? Начувайся, щоб біди собі не напитав. Не чіпаємо тебе, не чіпай і нас, ліпше нам розійтися без змагання.

Це видіння було коротке, як проліт швидкого птаха, натомість істоти стали невидимі, а корови йшли та йшли, коротко перегукувалися стадники, а господині повиходили до воріт, щоб відібрати зі стада своїх корів і заходитися біля доїння. Тим часом худоба збила таку куряву, що він, пробираючись попідтинню, вже й світу не бачив. І нараз подумалося йому, що це якесь спитування і що він може й справді щось вирішити: а чи втекти із містечка, адже тут поселилася така кількість бісів, а чи спробувати із ними повоювати. Зрештою, думав поет, воювати з бісами чи ж його діло? Адже янгол, котрий являвся, виразно сказав йому не закопувати таланта та й тільки, а воювати з бісами не велів, власне, нічого про те не говорив. Але ні, він сказав, щоб множити таланта на десять, отож десять справ має чинити: писати вірші — раз; рецитувати їх людям — два; научати — три; приймати сповіді, коли хто бажає, — чотири; співати пісень — п’ять; лікувати хворих у міру сили своєї — шість; допомагати тим, котрі його допомоги потребують, — сім; досконалити при тому й кріпити власного духа — вісім; бути милостивим до своїх гонителів, які женуть його, собак натравлюючи, а часом і б’ють немилосердно, — дев’ять. Отже, десяте діло і є — гонити бісів, бо іншого собі придумати не може.

Слава Богу, стадо пройшло. Але ще довго простував у курявній хмарі і саме в тій хмарі, час од часу чхаючи, протвердив подумки вимоги до ексоркистів, тобто заклинателів, — тих, котрі мають силу супроти нечистих, і ця сила дається, за требником, священикам, читцям, іподияконам, дияконам і презвитерям. Але чин треба чинити не безрозсудно. Правда, в требнику сказано, що подібні речі робляться за зволенням та благословенням начальних, але оскільки Климентій — людина мандрівна і начальних над собою не має, то цей припис можна і опустити. Отож передусім належить звірити себе: чи достойний на такий великий подвиг. Перше, що має остерегти: чи не має гордості та марнославства і до скус цікавості, тобто чи смиренний ти, Климентію? Чи самого себе зневажаєш й відкидаєш і чи пізнаєш недостойність свою, адже не своєю силою маєш діяти, а таки Божою?

Звернув із більшої вулиці в меншу, бо досить наковтався пиляки, і побачив за тином кругле, як гарбуз, з висячими вусами обличчя. Голова була голена і стриміла над високим тином, як горщик, настромлений на кілка. Очі однак у того горщика виявилися примружені й хитрі, а трохи й хижі, ніби стеріг злодія чи гада, що до нього підповзав.

— Чом лазиш, ченче? — густим басом спитала настромлена на кілка голова.

— Чи вийду, пане господарю, — чемно спитав Климентій, — цією вашою вуличкою до річки?

— Це вже шукаєш, чого потягти? — пророкотіла голова. — Ото як спущу псів, то не тільки до річки вийдеш, а й перескочиш через неї, ха-ха! Ану завертай, одкіля прийшов!

"Спитуеш мене, Господи?" — подумав Климентій, зирнувши на небо, але із вулички хутенько завернув і знову пірнув у хмару куряви, де й сказав покірливо:

— Не гнівайся, Господи, на цього темного і скупого, не відає-бо, що чинить, коли неповинних людей обража.

— Оце лазять тут дармоїди, лазять! — бовкав десь збоку від Климентія, наче дзвін, потужний бас. — Робить не хочуть, а тіко й нюшать, де щось поцупить, тьху на вашу голову! Я б цих школярів, наче гнид, повидушував би. Кирпу гнуть, що грамотні, а голота голотою, ще й голотою поганя. До плуга б їх упрягти!

Але Климентій не слухав того бовкання, не до того було. Не мав зважати на дрібниці, адже пробував у стані самоосторог, тобто готував себе до великої виправи, а раз так, мав бути духом урівноважений та й спокійний. Отже, яка друга осторога? Ага, стерегтися сріблолюбства та лихоємства, а за труд свій плати не брати, бо владу над бісом можна

взяти тільки без винагороди. Срібла він не мав і не має, хіба який чех упаде при милостині, якого не хочуть брати торгівці, але отаманиха винагороду таки пообіцяла, і він, на жаль, не відказав, що нічого за труд не візьме. Але не сказав, що візьме, отже, все у волі його, і тут він чистий є. Хіба черв’ячка заморить, але прийме це не за винагороду, а як милостину. Дар же Святого Духа не продається за тимчасові ціни.

Усе ще не бачив світу, бо курява як піднялася над дорогою, так і стояла. Але йшов у той бік, де були міські ворота, а за ними, як пам’ятав, напевне має бути річка. Там містечко кінчається, і він зможе усамітнитися, а отже, до решти зосередитися.

Так воно, зрештою, і сталося. Вирвався із хмари, як з пелени морочної, і йому в очі кинувся чудовий краєвид: маленька річечка тонула поміж кулястих верболозів, за нею — засіяне поле, яке вже починало жовтіти, а що сонце вже зайшло, від води починала відходити тепла пара, покриваючи все чарівною тканкою. Климентій сів на березі так, щоб можна було впустити у воду ноги: так завжди чинив, коли втомлювався, і завмер, прочуваючи, як помалу в душу заходить мир. Зуділи навколо комарі, але цера його, мандрівника, засохла й придубіла, тож не могли зашкодити, тож утопив зір між зелень напіврозмитих куль вербового кущовиння та й слухав, як плескає, скидаючись над водою, риба. Було тихо, й повітря ніби перетворилось у кисіль, а ще густішим киселем стала течія, що омивала його чорні від куряви ноги.

Третє, що потрібно і чого належить стерегтися, подумав Климентій, — це не бути у гріху §луду й осквернênним від тілесної нечистоти. Адже мовив Иов: "Сила диявола в його стегнах, його ж міцність у пупі його живота, і над тим диявол має владу, що супротивне розуму і закону Божому, тілом своїм зле володіє, як кінь, що не має розуму".

І тут Климентій Зіновіїв, мандрівний ієромонах і творець научительних віршів, тяжко задумався. Ні, не був битий гріхом блуду, бо ніколи не пізнавав жінки, хіба що в юності закохався, але таємно й безнадійно, бо дівчина, яка його уразила, й не дивилась у його бік, та й

не рівня вони з нею були, очевидячки, навіть ніколи й не довідалася про його гаряче почуття. Вона ж йому марилася, приходила у сни в неподобному вигляді, і його плоть уві сні таки набрякала, і чинив із нею, на її заклик та звабу, любодіяння, і вибухав, сонний, ніби на частини розривався, і помирав не раз у ній, що викликало в ньому непомірний жах, коли прокидався, бо гадав, що в ньому поселився-таки біс плоті. Жив тоді у школі і якось, коли ночував у них один мандрівний ієромонах, як це тепер він сам (часом йому нерозумно здається, що був то таки він сам у іншому тілі та часі), сповідався щиро, як людині незнайомій, бо тільки незнайомому панотцеві міг виповісти таку таїну. І той отець, звався він Варсонофій, повів хлопцеві:

— Це, юначе, таки біс плоті в тобі поселився. Коли не хочеш, щоб подолав тебе до решти або ж розчавив, як комаху, задовольнися насправді, не уві сні, тобто пойми жону, і це звільнить тебе, а коли цього не хочеш чи не можеш учинити, піди у ченці й умертвлюй тіло своє, бо то найсильніший із сильних біс, і слабка людина супроти нього.

— А коли б пойняв жону, — спитав тоді наївно хлопець, — то хіба б його прогнав?

— Так, — відповів отець Варсонофій. — Бо в жіночому тілі живе пекельна гарячість, отож біс входить у те пекло й там спалюється. Але не весь, а тільки частково, бо залишає в тілі чоловічому зерно, з якого вилуплюється новий біс, і так триває, доки людина не постаріє і той біс у ній не здохне. Але є в тому, юначе, й велика таїна, бо саме від такого спалювання народжується і зерно людське, з якого виходять діти, батькам на радість та втіху, і це зерно не бісове, а таки Боже, бо в ньому заховано таїну вічності та безсмертя людського. Отож у з’єднанні із жінкою, юначе, — сказав ієромонах Варсонофій, а він мудрий був, — є начало Боже і начало бісівське, а людина має вільну волю їх розпізнати і стати на лівий чи на правий бік. Але саму таїну людині ніколи не пізнати, і саме тут вона найбільше слабка, тож найчастіше втрапляє у ловецькі диявольські мережі.

— А що ж таке любов до жінки? — спитав Климентій, правда, тоді він ще Кирилом звався.

— Це вогонь, у якому згоряє птиця Фенікс, — сказав Варсонофій. — Чи знаєш цю притчу?

І він розповів юнакові притчу про птицю, яка живе у світі, а коли приходить їй час помирати, то кидається у вогонь, спалюється, а натомість із вогню народжується вже в юному тілі, і так триває вічно, що в народженні та смерті — запорука вічності.

І він, тоді ще бувши не Климентієм, а Кирилом, жахнувся на ту розповідь і не знайшов у собі аж стільки сили, щоб піти й конечно пізнати ту таїну на собі й у собі, а вдяг-таки мантію та й став Климентієм, тобто Новою людиною, і відтоді плоть свою, як умів і як навчали його святі отці, мертвив. Але біда в тому, що забути тієї дівчини, яку колись кохав палко й таємно, так і не зміг. Ні, не приходила вже в його умертвленне тіло, не зваблювала, не вмирав у ній, як раніше, але постійно відчував біля себе її присутність: інколи бачив її обличчя в інших дівчатах чи жінках — тоді панічно від них утікав. От і зараз на короткий миг, коли розмовляв із отаманихою, здалося йому, що це теж вона, тим більше, що звалася так само — Пелагія, але миг був і справді короткий, і більше того в отаманисі не примічав, інколи обличчя його давнішньої коханої випливало в пам’яті десь так, як сторінки книг, що їх прочитав, часом відчував, що живе в ньому, як часточка його тіла й духу, коли-не-коли з’являлась у снах, хоча й трималася віддалік і не зваблювала. Але гріхом блуду чи тілесного осквернінння ніколи не хворів, і це таки дало сякий-такий спокій, хоча в глибині душі відав: подолати біса плоті до кінця не зумів. Тому, думаючи зараз про те, що завтра вранці йому доведеться проганяти того біса з незнайомої дівиці, відчув легкий острах, тож, слухаючи, як ніжно покльовують його опущені у воду ноги малі рибки, почав гаряче молитися, аби минув йому той страх, а коли, подумав, отой страх — провіщення Боже, що йому не треба братися аж за таке діло, просив яснішого щодо цього знаку і довго сидів, заплющивши очі, окутаний сутінками, що поволі гусли довкола

нього, аж змерзли йому ноги, але того знаку таки не дочекався. Тому встав і вже по холодній вечірній росі подався назад, дорогою обдумуючи інші остороги.

Четверта (мати тверду віру в усіх чинах православно-католицького сповідання східного благочестя) його не турбувала, тут був певний, як і в п’ятій осторозі: щоб мати надію на Божу благодать у ділі, яке має вчинити, аби звільнити Боже створіння від лихого наслання, наступна засторога, щоб допомагати в міру сили ближньому своєму, входила в число десяти його талантів, що їх заповів йому колись янгол, і сумніву тут не мав також.

Щодо сьомої — не все було гаразд. Вимагала, щоб ексоркист, пробуваючи у сердечній скрусі й міцно шкодуючи за гріхи свої, прийняв сповідь в духовного отця свого, а відтак і розрішення. Якось не прийшло йому до голови, бо прихід отаманихи був несподіваний, а йти поночі до священика, який до того ж пробував сам прогнати біса із дівчини і не зміг, була марна справа. Адже коли не міг прогнати, то й сам не був достатньо підготований, а отже, й грішний, а яка рація, подумав Климентій, сповідатись у грішного, і чи визнає Господь таку сповідь за дійсну, і чи не ліпше йому, мандрованому, вдатися, як завжди те чинив, до Господа без посередництва грішної душі: чи ж бо не вислухає його? Окрім того, давні отці, як читав у житіях їхніх, проганяли бісів без сповіді й розрішення для себе, і це їм завжди вдавалося. Що ж до триденного посту перед дійством, то він мав піст вічний, бо вічно голодний, хоча сьогодні вранці й наївся добряче, але м’яса не вживав, а тільки вареники з сиром — не все тут гаразд, але може якось зійти за добре.

Отож Климентій, ще не доходячи до вступу в містечко, уклякнув біля дерева на мокрій од роси траві й почав виказувати гріхи свої, хоча гріхів видимих не чинив.

— Але знаю, Господи, — сказав він, — що існують гріхи, які людина чинить і пізнає, — то видимі, а є й такі, котрі чинить і не пізнає їх, — то

невидимі. Видимих не відаю, хоча, може, різке слово кому сказав, хоч би отим жінкам сьогодні й отаманисі, а невидимі відкрий мені, Боже, аби пізнав їх і міг покаятися — до покаяння-бо завжди готовий.

Замовк, удивляючись у неозоре, густо засипане зорями небо, бо саме там мав бути знак, що Господь його почув, його молитви прийняв і розрішення йому дав. І Климентій побачив того видимого знака: одна із зірок зірвалася й стрімко полетіла вниз, відтак і згоріла, розчинившись у просторі.

— Воля твоя хай буде на мені! — сказав голосно Климентій і звівся з колін, відчуваючи тиху благість, схожу на щастя, а коли до нього приходило таке почуття, ставав повний своєї сили, відтак оте ексоркистичне діло міг чинити, хоча обряду самопізнання ще до кінця не відбув. Остаточно мав пізнати готовність до поважного чину після ночі, бо коли сни прийдуть погідні та благочестиві, може заклинати, коли ж нечестиві й блудні, до діла братися не варто, так можна, не приведи Господи, й самому накликати напасть.

І тут Климентій зупинився різко і вдарив себе в лоба.

— Стій, мороко! Але ж я у містечко не потраплю!

І справді, самозаглибившись, не помітив, що таки вийшов за міські ворота і сидів над річкою поза містом, а з настанням темряви ворота, як правило, наглухо зачиняються, і сторожа докликатися не завжди можна; як же докличешся, не захоче впустити, щоб біди від приходня не сталося, може, це моровий, а коли б і пустив, то на ніч господарі спускають псів, які чатують біля своїх обійсть або ж збираються у зграї, — горе тоді тому, кого зустрінуть. До псів же в Климентія, як у людини мандрованої, була особлива нехіть, навіть страх. Отож залишалося одне: знайти копицю сіна, вже ж по сінокосу, і вкластися там на ніч; зрештою, ночувати під відкритим небом йому не первина — чинив так не раз і не сто. Може, це й ліпше, подумав Климентій, бо так уб’є не одного

зайця, а таки кількох: по-перше, не муситиме відмовлятися від вечері, якою напевне б його пригостили в школі (а могли б і не гостити), — він же перед дійством має поститися, а нелегко голодному відмовлятися від їжі; по-друге, сумління буде чисте: не сповідався перед чином і не дістав відпусту, бо не було до того жодної можливості; потрете, має пробувати у самопоглибленні та благісних думках, а відтак готуватися до прогнання біса, отже, в усамітненні, а яке може бути усамітнення у школі, де школярі, а особливо дяк, уві сні соплять і харчать, а коли не сплять, то кричать; ні, Господь таки сприяє йому.

Климентій знайшов копичку сіна й нарешті міг, зарившись у суху траву, вільно випростатися й позирнути віч-на-віч у небо, відтак здобутися на високість духу й поміркувати про речі великі та вічні — це те, що називав: зирнути Богові у вічі. І він зирнув йому у вічі й побачив тисячоокого, побачив безмежного, який не має форми і плоті, але який є суттю всіх форм та плотей; якого не можна пізнати й торкнути, але який є самим пізнанням і котрий усесяжно всіх доглядає, адже кожна зоря — то око його, і скільки людей на землі, стільки зір у небі, і кожен має свою, хоча й не відає, яку; але кожен із сущих, думав він, мав скероване до себе око. Отож Климентій, забувши, що йому годилося б протвердити ще науку про те, як треба розрізняти біснуватого від меланхолією битого і які мають бути застороги щодо цього заклинателю, жахнувся розчиненою навстіж душею до того безмежного, яке тримало над ним велетенську баню, побиту ясними прорвами; і зашепотів вірша про імена Божькі, бо хоча й диявол має різні наймення: сатана, чорт, щезник, люципер, нечестивий, — у Бога тих імен куди більше: Христос, Спас, Збавитель, Скупитель, Світу Творець, Цар Слави, Вседержитель, Недовідомий, Спаситель, Людинолюбець, Бог, Господь, Тройця, Отець, Святий Дух — і ніхто не може порахувати тих імен, адже може йменуватися Таїною, і Природою, і Всесвітом, і Тим, що є все, і Вічністю, і ще, ще — Господи, думав він, який я справді нікчемний, мізерний і малий у цьому світі, із своєю кволою свічею свого духу та розуму, що міститься у круглому образові літери "я", у дочасності своїй, у ніякості, у марності, і чи є йому гріхом самовпевненість його, коли поклав на себе місію.

Місію когось щось навчати, в той час як сам нічого не знає, щось допомагати розуміти, коли сам нічого не розуміє.

"Зрештою, — думав він, — мої повчання, й наука моя, й приклад слів моїх — це попри все стежка до тебе, і я не хочу її покинути, бо ти мені те повелів. А коли взяв те собі в голову із глупоти своєї, то вірю, що й глупота моя — стежка до тебе, бо дав мені талант, і не закопую його в землю, а намагаюся ростити, як дерево чи корисне зело. І хоча, може, й небагато плоду та й приросту в світі вийде із тієї дрібки й частки моєї, вона попри все є і буде, тож, умираючи десь під тином, чи в школі, чи в чужому домі, не здихатиму, як пес, а відійду, як позначена Божим знаком істота, і хоча може бути, що то одна із моїх облуд, і все, що чинив, — тільки дим та порох, але те, що йшов у світ із світлим лицем, світлим оком та словом, і стане тим зерном, у якому схована таїна вічності, а отже, й ти, Боже мій милостивий. І віднайдеш мою частку в собі, Боже, адже не для зла пущений у цей світ дивний, та широкий, та дочасний, та марнотний, але прекрасний".

І тоді пізнав він, що душевна скверна його очистилася, а сама душа спрозорилася й отерла налиплий накип на собі, а очі його налилися світлом зір, відтак перетворились у синє скло, а дух помалу, не поспішаючи, вплив у антисвіт, у якому є також життя, але таке, якого ми ще менше розуміємо, ніж оце, суще, світове.

Розділ IV

І привиділося Климентію, що він, ієромонах-мандрівець і творець научальних віршів, сидить у темній подобі глибокого човна, а побіч сидять жінки із обличчями, витесаними із вапняку, глибоко загнані у той вапняк очі напружено блищать, а червоні, ніби нафарбовані, губи підтиснено бантиком. І говорять ті жінки іноземною мовою, але відразу ж перекладають на латинську, чи польську, чи українську, отож він розумів їх; говорять вони про те, чого ще не протвердив, а мав би, коли серйозно готується до чину.

— Звір, Климентію, й увірся спершу, чи ж біснувата та дівчина, хоч мати її такою зве, — сказала перша жінка, при тому вуста її ворушилися, а все обличчя лишалося непорушне, бо ж кам’яне. — А може, вона чорною жовчю помазана чи охоплена якимось іншим недугом. Знамення ж біснуватого такі: іномовне говорити багатьма словами чи розуміти іномовні словеса, відкривати те, що пробуває далеко, також сокровенне, мати силу непомірну до зросту й тіла. Це можеш пізнати після першої заклинательної молитви, або ж і другої, і спитаєш біснуватого, що відчуває в умі своєму, чи в тілі, чи в уяві, а коли побачиш, якими словами біси найбільше нітяться, то ті знову читай і говори.

Жінки, оті, в човні, котрий плив по чорній, як смола, воді, були одягнені в пишні сукні, але не такі, які носять українські пані, а ніби німецькі. Він, Климентій, колись бачив такі на дружинах німців із московського гарнізону в Києві. Сиділи вони непорушно й чинно, ніби й тіла мали витесані із вапняку, тобто побиті дірочками, як у дзюб, що перехворіли віспою.

Перша жінка виказала свою науку й замовкла, підтисши почервонілі вуста бантиком, очі ж її продовжували все так само горіти. Відтак почали ворушитися так само вуста в другої жінки, котра була витесана із того-таки каменю, але трохи інакше: більший ніс, і менший рот, і вужчий лоб, хоча шапчина на панях однакова, із безліччю всілякого узороччя.

— Знай, якими підступами та звабами користуються біси, щоб звабити ексоркиста: дуже багато говорять у відповідь на запитання, і не про те, що запитують, і це — щоб утрудити заклинателя, і вдають із себе недужого, а не мученого від біса. Інколи біси тимчасово покидають тіло, яке ніби вільне від усілякого мучення, аж недужий уважатиме, що звільнився від них, але заклинателю не треба переставати діяти, доки не буде знамення звільнення. Часом можуть бути інші перепони, наприклад, недужий не хоче піддаватися заклинанням, доказуючи, що в нього природний недуг, а інколи біси присипляють хворого й насилають йому сна, в якому показують, ніби недужий звільнений від них. Або ж

інші учиняють снотворне чарування і вдаються до чарівників чи забобонів, а не звільняються через церкву — заклинатель, тобто ексоркист, має того берегтися. Зважати також треба, що диявол відпускає жертву, а потім до неї повертається.

Човен плив чорною, як смола, водою, без вітрила, весел, гонений самою течією. Жінки ж із кам’яними обличчями сиділи на довгій дубовій лаві, пофарбованій у зелене, на ногах мали однакові черевички, на тілах однакові сукні, на головах однакове покрів’я, руки їхні безживно лежали на стегнах, а на кожен палець нанизано по три персні, навіть на великий, на якому перснів звичайно не носять. Відтак персні покривали всю церу пальців і здавалося, що вони металеві: із срібла, золота, прикрашені великими аметистами; срібними здавалися, чи були так пофарбовані, й нігті отих сибіл, а що то були сибіли, Климентій анітрохи не сумнівався.

Сам він сидів при кермі ззаду, тримаючи ручку й скеровуючи човна, що його несла течія, але жінки на нього не дивилися, бо сиділи на бічній лаві, тож говорили ніби у порожній простір, а простір навколо був перламутровий із зеленим відливом, ніби все повітря довкруг обросло мохом. І жіночі сукні були також більше зелені, хоч там угадувалися відтінки інших барв, але ті ніби зникали, змивалися із суконь, чим далі, тим більше зеленіючи. Климентій зирнув на свою мантію і помітив, що й вона не вилиняло-чорна, як це було насправді, а також зеленіє, навіть босі його ноги зеленіють, а може, й обличчя, але обличчя сибіл не зеленіли, а залишалися незмінно блідо-жовтої барви із сірим, як це буває в деяких вапняків чи в туфого каменя, що утворюється після виверження вулканів.

— Заклинання може чинитись у церкві, — сказала, швидко заворушивши червоними губками, третя жінка, — чи в якомусь іншому осібному місці, але безлюдному, а коли бісний буде вельми немічний, чи з доброродних осіб, чи з іншої причини, то заклинання можна проводити і в нього вдома.

Климентій кермував човном, що впливав у зелений простір по чорній воді і сам був чорний; з тієї води вряди-годи вигулькували чорнолиці карлички із цапиними рогами й вибалушеними очима і з розтуленими беззубими ротами; причому з’являлися по одному з правильними на чвертьквадранса[30] інтервалами та й казали голосно: "Ха-ха!", або "Ух, ух! Солом’яний дух!" — і поринали, натомість дорогою виникали інші, але ані сибіли, ані сам Харон, тобто він, Климентій-перевізник, не зважали на них, а сибіли мали клопіт говорити, він же пильно їх слухав, адже й справді конче мав ту науку протвердити, бо, коли прокинеться, буде ніколи.

— Коли бісний умом і тілом бадьорий, заклинатель має наказати йому, — сказала четверта сибіла, — щоб старанно молився Богу, постився й очищував сам себе святим сповіданням та й причащанням божественних таїн, а коли заклинання над ним здійсниться, щоб зібрав помисли свої й навернув їх на Бога.

У цей час із чорної води вигулькнула чорна істота-карличок і гукнула:

— Не до Бога, а до мене, ха-ха! — і знову пірнула.

Але сибіла, котра говорила, й оком туди не повела.

— Май у руках чи перед собою, — сказала вона, — розп’яття Христове. А божественних таїн не можна на голові бісного покладати чи якось інакше до тіла його торкатися, щоб не було біди безчестя.

— І щоб не був ексоркист багатомовний і не запитував зайвого, — сказала четверта сибіла, а всіх їх було семеро, — з цікавості, щоб довідатися про майбутні та сокровенні речі й події, а хай повелить нечистому духові мовчати, відповідати тільки на запитання, і щоб не вірив, коли біс повідає, що він душа когось із святих, чи померлого якого, чи й сам янгол, — все це брехня!

Тоді вигулькнула із чорної води рогата голова й гукнула:

— А от і не брехня! Бува, що й правда! Ух-ух!

І знову поринула.

— Це вже почалося твоє змагання з бісом, — сказала п’ята сибіла, затрепетавши червоними губками. — Він з нами ніби бавиться, але дивись, щоб не побавився з тобою, бо й сам є вразливий не так, як оце ми.

И справді не були вразливі, бо кам’яні обличчя через те й кам’яні, що незворушні, так само й тіла; правда, сукні їхні вже цілком утратили відтінки інших барв, позеленівши цілком, навіть стали світло-зелені, кольору молодого листя, але й ця барва не залишилася незмінною, перламутрово вигравала й ледь помітно для ока темніла.

— Запитання подавай такі, — сказала та ж таки, п’ята, сибіла, — про число та ім’я духів, які в людину ввійшли, про час, коли це сталося, чому ввійшли й таке інше. А всілякі бісівські соромоти, сміхи й безчиння заклинатель має заборонити. І щоб присутніх при цьому було мало, і щоб вони не втручалися у дійство, нічого не питали, а хіба допомогли здолати бісного, відтак смиренно молилися Богу.

І на цей раз з чорної води вигулькнула химерна істота й гукнула:

— Ха-ха! Такі ви самонадіяні! — але не пірнула, а почала корчити гримаси, стягуючи, розтягуючи, викривлюючи, видовжуючи і сплющуючи обличчя — і тільки потому зникла. Одежа ж на сибілах із світло-зеленої стала яскраво-зелена, а черевички на ногах почали жовтіти.

— Заклинання чини дерзновенно, — сказала шоста сибіла, — із вірою, смиренням і теплотою, а коли дух сильніше мучитиме жертву, сильніше настоюй, а коли тіло почне здуватись, корчитись у якийсь бік,

схилятись чи вигинатись, вчини там хресне знамення або водою свяченою покропи, і хреста біля себе май.

— Отак, як я! вигулькнула з чорної води істота і знову почала кривити обличчя, а тоді виригнула вгору смоляного струменя, який піднявся на висоту, що її мають церкви, і так у повітрі завмер, як чорна дуга, схожа на петлю для повішальників.

Пливли якийсь час у глибокій тиші, і не плюскала за бортами вода, і не вигулькували з неї чорти, а може, істота була одна, бо ніколи не висовувалося їх кілька підряд. А сибіли ніби поринули в задуму, і одежа їхня із яскраво-зеленої стала темно-зелена, тоді як подоли суконь почали помалу, ледь помітно жовтіти. Так само задумався й Климентій, вряди-годи позираючи на чорну петлю в них над головами, яка ніби рухалася разом із човном і не зникала. А думав він, заодно ладнаючи слова у вірші, про перемінності світові, бо в світі перемінна кожна річ, бо руйнуються фортеці й мури, помалу з'їдаючись часом і пропливаючи в ньому, як хмари в небі. Так само пропливають і зникають людські життя, хоч міста з церквами й монастирями і села залишаються ніби й незмінно, але насправді також змінно. І хоча знищує їх час, меч чи вогонь, але знову оновлюються та воскресають, і так триватиме, доки світ світом. Думав Климентій і про те, що місто, чи церкву, чи монастир відбудувати можна, так само й мури, й фортеці, але людина, вмерши, не відбудує себе ніколи, хіба що в судний день, але річ у тім, що той невідь-коли буде та й чи в цьому світі і чи для світу відбудується, адже в судний день люди відродяться не для життя, а таки для суду, а отже, для покари за діла давні без можливості творити нові. Що ж буде потому? Річ певна: кінець світу, отже, відродження померлих людей буде не для повернення в міста їхні, церкви, монастирі, села, фортеці, а для того, щоб рушити у вічність, тобто у ніщо. Через це навряд чи можна сказати, що померлі люди відбудуються так само, як спалене місто чи зруйнована церква, адже людина справжнього воскресіння не відає, а хіба тимчасове, а отже, дочасне. Про це, очевидно, й вістить та петля, що застигла в зелено-перламутровому мороці, в якому пливе дивний їхній човен. І тихий жах почав наповнювати душу Климентія Зіновієва,

адже коли в світі все таке ілюзорне та короткотривале, чи є смисл у людських забагах, будуваннях, змаганнях, проповіданні й навчанні, в писанні віршів чи складанні музики — все воно перейде, як трава чи як подих вітровий. Бо коли в людини нема надії на воскресіння для життя, чи ж потрібне їй воскресіння? Воскресіння для смерті, адже смерть, подумалося йому, — це і є образ вічності, тобто те ж таки ніщо. Але він відчув у тому дивовижному сні й інше: він, попри все, в цьому світі — духовний воїн. Тобто хай короткотривале, й дочасне, й тлінне, і приречене, й ненадійне це існування, воно, коли хоче протривати хоч би у відносній вічності, як тривають міста, церкви та села, має бути достойне. І саме в тому, що в світі поки що не перемагає остаточно зло, а таки не раз бере верха й добро, і є запорука тієї відносної вічності для людей, а щоб утримати її, й потрібні у світі духовні воїни, і навчання, і будування, і змагання, і проповідання, і все інше добре. Отже, має відсікти свої страхи, жахи, слабкість свою, безнадію і відчуття приреченості своєї і висталити волю власну й дух.

— Оцього я й чекала, щоб подумав, — мовила сьома сестра-сибіла і єдина з усіх повернула до Климентія обличчя. Воно було кам’яне, але ніби живіше від інших, бо на щоках прозначилися рум’яна, а очі блимали не тільки напругою, але й ласкою. — Отож моя наука тобі така: стережися, ексоркисте, коли вже ступив на цю стежку, щоб нічого такого при заклинанні не сказати й не учинити, що б тобі самому подало причини до лихого й злих помислів. Коли ж вдасться звільнити когось од лихого духа, навчи його тому добру, що його пізнав у світі сам. І не переймай на себе біди бісного, бо напевне таки не встоїш.

У цей час чорний човен, котрий плив чорною водою, раптом здригнувся, ніби вдарився об підводного каменя, й затрусився, аж ветхі дошки на ньому зарипіли й захиталися.

— Це що таке? — злякано вигукнув Климентій.

— Причалили, — сказала сьома сибіла, всі інші лишалися нерухомі, наче боввани. — Тобто припливли із антисвіту у світ, тут же твоя зупинка. Вставай і виходь, ми ж попливемо далі.

— І доки пливтимете? — спитав поет.

— Доки існуватиме світ, — відказала сьома сибіла. — Адже антисвіт без світу неможливий.

— А потому?

— А потому ця чорна вода пожере і нас, — мовила сьома сибіла. — Наша справа пророча, Климентію, поете людський, а коли не буде світу, то навіщо й кому потрібне буде пророкування. Швидше сходь, бо тут у нас коротка зупинка. І не думай про те, чого не може збагнути твій розум.

— Але коли б розуми не думали про незбагненне, то чи потрібні вони?

— Потрібні, — сказала сьома сибіла. — Для самовтіхи.

І вона так само, як сестри, знерухоміла, а одежа і її, і в її сестер все більше набирала в себе жовтої барви.

Розділ V

Климентій зійшов на зупинці, котра зветься Містечко, і побачив, що ранок навколо був пишний та багатий, сяяв сонцем, зеленню, мокрою від щедрих рос. І цвіркуни роздирали горлянки, цього літа їх було так багато, що коли йшов стежкою, трава аж ворушилася — коники злітали в повітря і розскакувалися врізнобіч, від чого виникав своєрідний шурхіт. Мав ясне, ніби запалений свічник, серце, бо вважав, що сон таки давав

йому право на прю із тим, чого не відає, отож діставав надію його таки здолати.

Ворота містечка вже були розчинені, і з них витікала, колишучи рогами, худоба, а обабіч їхали кіньми кілька стадників і голосно, лунко покрикували. Тож мусив постояти, поки товар пройде, а відтак рушив широкою вулицею, стогном, твердо переконаний, що господарі своїх собак уже поприпинали і його литкам та мантії ніщо не загрожує. Мав пройти повз школу, але туди не збирався заходити, однак ще здаля побачив на ґанку дяка, який сидів, далеко висунувши довгі ноги, сперся спиною об зачинені двері й палив люльку, бо над ним вряди-годи спалахувала й розгорталася синя хмарка.

— Вже гадав, — мовив спроквола дяк, виймаючи з рота цибуха, — що панотець знову в мандрах.

— Маю ще діло, — сказав Климентій, не збираючись зупинятися.

— Ага, вигнати біса із Тодоськи, дочки Пелагіїної, а міського отамана, — повільно мовив дяк і вклав до рота цибуха.

Климентій мусив зупинитися, звідкілясь дяк про те знав, а він же нікому й словом не прохопився на прохання пані Пелагії.

— Знаєш про це, дяче? — спитав тихо й підозріливо.

Дяк випустив струмку диму й подивився зизом.

— Ця Тодоська, панотче, велика повійниця. Давала всім, хто того хотів, але тільки незаміжнім чоловікам, навіть мої школярі її скуштували, і коли б не була дочкою отамановою, давно стала б біля ганебного стовпа і не раз би скуштувала канчуків. Отож усі про те знають, а коли ніхто їй ще не врізав поли, то це щоб і собі більше не врізати[31].

— Але ж Пелагія каже, що вона бісна, — зчудовано мовив Климентій.

Дяк пустив з рота клубеня густого диму і зирнув примруженими очима із підпухлими повіками.

— Це так каже, щоб Тодоську не поставили перед суд. А може, й справді бісна, панотець наш виганяв, виганяв та й не вигнав. Бо то, сказати б, пане-брате, не простий, хай Господь вибачить, а таки біс плоті, тьху-тьху, не на ранок згадувати, панотче. А без вихилясів кажучи, вона блядина.

І дяк раптом підморгнув Климентію й занурив свою напрочуд довгообразу, але майже лису голову в димову хмару.

— Мене попросила Пелагія… — схвильовано почав Климентій.

— Знаю, — сказав добродушно дяк. — І все містечко уже зна. Це вона кожного приходня-інока так просить, але жоден того біса плоті з неї не вигнав, а сорому набралися, бо вона з кожним із приходнів-іноків зогрішила, отож вони із сорому-таки повтікали, дивіться, панотче, щоб і вам того не приключилося. Ще, вибачайте на слові, не всохла у вас жила? — спитав, ліве око примружуючи, а праве навпаки розширюючи.

Климентій обурився.

— Чи ж подобає вам, пане дяче, людині духовній, казати такі неподобні речі?

— Це речі не неподобні, а житейські, — сказав дяк, солодко засмоктуючи дим, ніби мед їв. — А кажу їх вам, панотче, бо ви, знову вибачте на слові, не такий, як ті гультіпаки. А ще добрі й научительні вірші пишете, я таких мудрих не втну, отож хочу застерегти з доброти серця, через це й сів тут так спозарана, аби передибати, бо коли б не

потреба доброти, то я б зараз зі своїми школярами після вчорашньої доброї вечері задавав би добрячого-таки хропака.

— То радиш туди не йти? — трохи завагався Климентій.

— Таки раджу, а ви, панотче, розумні собі чинити, як забажаєте. Знаєте, що скажу? — дяк аж люльку відклав, і його очі запалилися, а голос перестав бути лінивий та протяглий, заговорив дяк пристрасно. — В бісів, що мордують людей, вірю. Але є біси й бісенята, є такі, що їх можна подолати, а одного годі, бо не просто входить у людину, а вироста з її природи — ото і є біс плоті. А коли з природи твориться, а не є чужий людині тілом, то це не біс мордує людину, а, по-моєму, вона себе сама, і це не біс у людині, а вона — бісом. І вигнати того біса, панотче, — це все одно, що голову людині відкрутити, коли та їй болить, чи серце вирвати. Отож, шануючи вас і вашу вправність до віршів научительних, раджу туди не йти, щоб і собі не набратися сорому. Саме тому й спитав, чи не всохла у вас жила, і це не соромне сказав, бо коли всохла, то, може, щось у тому ділі вчините, а коли ні, беріть ноги на плечі, не в обиду вам мовити, і чешіть світ за очі, бо та от Тодоська не одному памороки наслала, і коли б на мене, давно б її на вогні спалив.

Не сказав цю тираду, а виклекотів її із себе, а виклекотівши, погас і злінивів, і знову взяв люльку, яку перед цим поклав біля себе на землю, і ковтнув диму, а відтак оточив лису й подовгасту голову кучерявою хмаркою, ніби імітацією колишніх, мабуть-таки, буйних кучерів.

Тоді Климентій пильніше придивився до нього: був дяк хоча й лисий, але ще молодий, і в нього напевне жила ще не всохла, принаймні молодший Климентія років на десять чи трохи більше.

— А ви, пане дяче, часом на тому вогні, вибачайте, не попеклися? — спитав.

— Га? — вирячив обидва ока дяк. — А ви звідки здогадалися?

— Хіба для того багато треба? — сказав Климентій. — Коли хочете її на вогні палити, то хвоста кішці вже зав’язували. Бо коли насипчасто, то й накипчасто, а коли даха, то й взяха. А хто хвоста розпустив, то хвостом і покрився. Бо коли сало потало, то ковбасам лихо стало. А коли хто бороду вмастив сметаною, то й хвіст дугою. Коло води добряче, пане дяче, умочишся, а коли б моя душа часнику не їла, то не буде пахнути.

— Го-го-го! — вийняв із рота цибуха дяк. — Оце врізав! Я ж кажу, що ваша милість не такий, як гультіпаки, ви накший, через що на вас ввагу і взяв, бо шкода, коли такий чоловік пропаде ні за цапову душу.

— Дякую, пане дяче, — серйозно сказав Климентій, — за добре до мене ставлення і за осторогу. Але до Пелагії маю піти, приобіцяв їй. А я такий чоловік, що коли кому приобіцяв, то й дав, інакше мене сумління заїсть. Як не можеш дать, слів дармо не трать, а коли говорити, то що можеш робити?

— Еге ж, я прикмітив, що ваша милість поважний чоловік, — сказав, пускаючи дим, дяк, відтак звів очі до неба, власне, закотив їх так, що ніби більмасті стали. — Через те мені вас і жалько стало. Однак Господь дав людині волю вибору, і це його jus privatum[32]. Отож manu propria[33], тобто за волею вашою, honoris causa[34] до вашої милості, чиніть, що вважаєте за належне. Але humanum errare est[35], і не нарікайте, що вас не попередив, панотче, коли будеш igni et aqua interdictus[36].

— Усе в волі Божій, — сказав строго Климентій. — Він мене в це містечко привів, він же догляне, а коли упослідить, то й на те воля його.

— Амінь! — мовив дяк і потяг із люльки, але вона погасла.

Розділ VI

Отож, ідучи в бік корчми й назираючи дім міського отамана, Климентій вирішив дорогою помолитися отією першою молитвою, яка чиниться над біснуватими:

— Господи Ісусе Христе, — бурмотів він. — Боже наш! Вільною ти страстю і животворною смертю всю силу диявола знищив і державу його зруйнував, рід же людський од мучительства його звільнив і вірних людей собі привласнив, прийми жертву цю собі щодо Тодосії, яку приношу тобі я, недостойний раб твій, і прожени від неї, старанно молюся, вселукаве диявольське дійство, і зроби неушкоджену її від усілякого марення та насилля демонського, ти ж бо є збавитель, лікар і відвідувач душ і тілес наших, і твоя є слава навіки. Амінь.

Ішов вулицею, яка ще зранку не була курною, і йому здавалося, що з-за воріт, хвірток, тинів і з вікон на нього зорять очі міщан, а він завжди відчував, коли на нього хтось дивиться. Отже, дяк мав рацію: все містечко вже знало про те, куди йде й для чого. Пелагія ж надчікувала його за воротьми, була вбрана по-святковому, пишна, грудаста, але з печальним обличчям. Вона взяла від нього благословення.

— Боялася, панотче, що не прийдете, — сказала. — Ласкаво просимо в дім.

— Чому б мав не прийти? — спитав Климентій.

— Хтось міг би застерегти, — впевнено мовила Пелагія.

— Але хто міг застерегти, — спитав не без підступу, — коли ми змовлялися віч-на-віч? І я нікому про дійство не казав, та й ви також, бо просили про те.

— Бачите, панотче, — сказала Пелагія, — у нашому містечку нічого втаїти не можна: тут і стіни слухають, і дерева, і вікна, і двері. Отож

таємно сказане, явним стає, хоч би як не ховались. А бува й гірше: хтось тільки подумав, а про те вже язики плещуть.

Відчинила хвіртку, і Климентій аж призупинився: в дворі було принаймні з двадцятеро чоловіків та жінок, котрі стояли, збившись у барвисту купку, і всі водночас повернули в їхній бік лиця, і ті лиця здалися Климентієві вельми схожі на кам’яні сибілові, котрих бачив у видженні.

— А це що? — тонко вигукнув він. — Чи ж не відаєш, Пелагіє, що при дійстві не має бути сторонніх?

— Ні, не відала, — відказала рівно Пелагія. — Та й як прогнати їх, коли прийшли?

— Геть, геть! — закричав до людей. — Інакше повертаюсь та йду! Не можуть бути при дійстві чужі люди!

Стояв біля хвіртки сердитий і розпашілий, а люди без слова, одне за одним, прослизали повз нього, тільки кидаючи, мов стрілами, поглядами напружених очей. І так стояв, поки не вискочив останній, відтак наказав рвучко:

— Зачиніть хвіртку, і щоб душа мені у двір не ввійшла. Таїнство не може чинитися на базарі.

На ґанку стояв важкий, тілистий чоловік у кунтуші, здоровенних чоботях, під важкою шапкою розпиналося кругле, червоне, як буряк, лице, і два вуса спускалося до коміра, як дві щуки, що схопилися одна в одну щелепами і мертво звісили хвости.

— Це мій чоловік, — прошелестіла за спиною Пелагія. — Він може бути?

— Таж звісно, — сказав Климентій, — бо бісну, може, й тримати потреба буде.

Коло отамана стояла подоба його, тільки з молодим обличчям.

— Це мій син, — мовила Пелагія.

— Він теж може залишитися, — сказав Климентій.

Дав благословення обом, але в хату ще не пішов. Упав на ґанку ниць на лиці своєму й почав вичитувати співно псалома восьмого "Господи, владико наш!" І Пелагія, й отаман зі своїм подобенством гримнули на коліна, аж застогнали дошки, і не в лад почали вторити за ним, бо псалома добре не знали, а підхоплювали слова панотця, як це буває, коли співають півзабуту пісню.

Потому Климентій звівся на коліна й прочитав молитву "Господи Ісусе Христе, Боже наш, із безначального і завждисущого ти отця", силу й міць якого попросив на перемогу та вигнання всілякої диявольської потуги, яка чинить насилля над рабою Божою Тодосією, з гарячим проханням Божої помочі, бо людська сила немічна і без Господа годі чогось досягти, отож нехай через нього, Климентія, покаже свою велику й кріпку потугу, щоб не бути посоромленим і щоб не порадів ворог душ наших щодо немочі його, а щоб тією ж Божою потугою був прогнаний ворог та супостат і мучитель єства нашого, і щоб вийшов із раби його Тодосії і від місця цього, і щоб не повертався назад. Після того Климентій устав, ознаменував хрестом себе, Пелагію, отамана та його подобенство, відтак помолився пресвятій Тройці, і пресвятій Богородиці, і до ангелів, і до Предтечі, і до пророків, і до святих апостолів, і до мучеників, перечисливши їх цілий ряд, і до святих учителів, також ретельно перечисливши їх, і до святителів, святих царів, преподобних, і до святих учениць та дів, і до святих жон, а перечислюючи весь цей вельми довгий ряд, зирнув на Пелагію — стояла та із запаленим зором, звівши руки догори, тоді як отаман, стоячи навколішки, й подрімувати

почав, але відразу ж скидався і злякано вилуплювався, а його подобенство мирно й солодко спало, голова його при цьому вгрузла у плечі, бо шиї не мала й трохи.

— А тепер скажіть, — мовив урочисто Климентій. — Чи справді біс посів дочку вашу Тодосію, чи це така в неї природна хвороба?

— Посів, посів, — поспіхом мовила Пелагія. — Коли б хвороба була, минула б чи до смерті довела, таж-бо не минає і до смерті не доводить.

— Чи не говорить ваша дочка Тодосія іномовно?

— Не говорить, — сказав отаман напрочуд тонким, як на його статуру, голосом.

— А може, має силу надприродну? — спитав Климентій.

— Оце вже має, — сказала Пелагія. — Коли збішується, то батько з братом її втримати не можуть, хоча тілом великі, розкидає їх, неначе хмиз.

— Тоді ведіть мене до неї, — героїчно сказав Климентій, і Пелагія поспішливо відчинила двері й сама перша югнула туди, ведучи панотця. Отаман із подобенством зайшли слідом, і він чув за спиною їхнє зачаєне дихання.

Світлиця, в яку завітав, була велика й пишна: стіл покритий килимом, лави під стінками й кілька услонів, на стінах різьблені мисники, зброя, а підлога заслана ряднами. Климентій упевнено переступив порога і раптом завмер, дивлячись широкорозверстими очима на чудової вроди дівчину з довгим, м’яким і закучерявленим волоссям, заплетеним у грубу косу, в ладній і пишній одежі: коштовна плахта, тонка сорочка і дороге намисто на шиї, а на ногах — червоні чобітки. Але не те найбільше вразило Климентія, а її обличчя, адже увіч

було точнісінько, як у дівчини, в котру колись був безнадійно закоханий, а не мігши здолати любовного вогню, і в ченці пішов. Вона ж стояла сміливо й гордо, цілком нормально виглядаючи, і світила до панотця величезними, чорними й палкими очима. І йому раптом захотілось учинити те, що радив дяк, тобто закинути мантію на плечі й дати звідсіля драла, й бігти, мчати, летіти, аж доки стачить духу. Але з лівої руки від нього стояла, пильно зирячи, Пелагія, а ззаду дихали в шию два бики-чоловіки, отаман із своїм подобенством, а за ворітьми (він це напевне знав) стояла збита у барвисту купу юрба, яку прогнав із двору, і хто зна, чи б він, обминувши якось чоловіків-биків, через ту юрбу й продерся. Тому зібрався на силі, ознаменував себе хресним знаменням, подумав-бо: це перша бісівська супроти нього битва, адже дівчина, в яку був колись закоханий, тепер мусить мати стільки років, як Пелагія, а оця видимість її в Тодосії не що інше, як диявольський супроти нього жарт або ж перший ворожий випад із фортеці, якою й стало це чудове дівоче тіло. Тому ступив кілька кроків до дівчини й лагідно сказав:

— Хочу в тебе, дитино, дещо розпитатися. Тільки не говори багатомовно, а відповідай коротко на те, що запитаю.

— Але хай вони вийдуть, — сказала чудовим голосом, ніби срібло задзвонило, дівчина.

— Гаразд, вийдіть! — мовив Климентій.

— Я б не радила панотцю того чинити, — строго мовила Пелагія, — може накинутися на вас, а ваша милість не настільки потужний, аби оборонитися.

— Тоді покличу, й обороните, — спокійно сказав Климентій, миттю схопивши оком, як криво всміхнулася дівчина і як в очах її промигнув чорний вогонь.

— Говори при нас! — гримнув грізно за спиною панотця отаман, його тонкий голос, виявляється, міг звучати залізно.

— Ні, — твердо сказала дівчина. — Хочу поговорити з панотцем самовіч. Але не стійте за дверима, а вийдіть на ґанок. Інакше не змовлю ні слова, і нічого з ваших затій не вийде.

— Не погоджуйтеся, — сказала Пелагія, — бо може на вас накинутися, як накинулася на нашого панотця.

— Бо він такий же блудяга, як і я, — спокійно мовила Тодосія.

— Гаразд, вийдіть! — повторив Климентій, але цього разу рішучіше.

Вони, всі троє, зітхнули водночас та й висунулися у двері.

— Погляньте, чи не стоять у сінцях, — наказала дівчина.

Климентій визирнув у присінці — таки стояли. Пелагія робила йому відчайні знаки.

— Вийдіть на ґанка! — наказав Климентій.

Вони знову зітхнули й почовпились у вхідні двері, але залишили їх відчиненими.

— Засуньте засува, — наказала Тодосія.

— Ні, — м’яко мовив Климентій. — Цього вже не вчиню, і сама знаєш, чому. Але нашої розмови не чутимуть.

І знову дівчина всміхнулася криво, а в очах її спалахнув темний вогонь.

— То що хотіли запитати? — спитала гордо.

— Чи чуєш себе хворою, дитино? — м’яко мовив Климентій.

— Таж ні, панотче, я здорова.

— Чи можеш говорити мовою, якої ніхто не тямить?

— Таж ні, панотче, говорю, як батьки навчили.

— Тоді покроплю тебе святою водою, — сказав Климентій, скинув з плеча торбу свою й дістав із неї фляшу, яку завжди носив із собою, бо в дійствах його завжди на святу воду бувала потреба.

— Кропіть! — байдуже сказала дівчина.

Він покропив її й мовив:

— Сила й дійство всесвятого й животворящого духа, що освятив воду цю, нехай звільнить тебе від усілякого насилля і послання ворожого і нас усіх нехай утішить.

— Не звільнить і не втішить, — сказала так само байдужно дівчина.

— Не говори сама, тільки відповідай, — гостро наказав Климентій і продовжив молитву. — Благословенний будь день і час, у які Господь і Бог наш Ісус Христос народився від Діви Марії на стертя й розрух диявольського мучительства та спасіння вірних. Чи стало тобі легше, Тодосіє?

— Ні, — байдуже мовила дівчина. — Як було, так і є, здорова я.

— Ти в доброму розумі, й не бачу, щоб посів тебе біс, — промовив Климентій.

— Побачите ще, — загадково сказала дівчина.

— Відчуваєш у собі біса?

— Так! — гаряче відповіла Тодосія й присунулася ближче до Климентія, запалюючи чорним вогнем велетенські очі, аж чернець мимоволі відступив. — Це біс плоті, панотче, і ви його, як бачу, лякаєтеся. А він мене пече, отут, отут, — вона раптом підняла сорочку й оголила перед ним лоно.

І Климентій уперше в житті побачив жіночу сокровенність в обрамленні чудових ніг та живота.

— Отут, отут мене пече, отче, — палко говорила дівчина. — А коли пече, то голова туманіє і не відаю, що чиню. Там унизу все, здається, закипає, і годі щось удіяти.

Вона опустила сорочку й знову стала мила, спокійна, навіть прекрасна. Климентій стояв ніби громом битий — це сталося так несподівано, що тіло його аж затремтіло легенько. На хвилю найшла хвиля запамороки, аж недобре стало, однак знайшов у собі силу зосередитися, адже то був другий випад нечистого супроти нього із фортеці дівочого тіла.

— Можу вигнати із тебе біса, — урочисто, але тремтливим голосом сказав Климентій, — але тільки тоді, коли захочеш. Так легше із ним справитися, бо природу його достатньо пізнав.

— А коли не захочу, тобто коли він того не дозволить? — кокетливо примружилася Тодосія.

І тут раптом пролунав голос міського отамана, який із жінкою та подобенством своїм нечутно ввійшли до покою:

— Тоді не покриватиму твоїх повійницьких учинків, прив’яжуть тебе до ганебного стовпа серед міста і виб’ють канчуками. Або ж оголосять тебе відьмою і спалять усім на науку.

— Чому зайшли? — заверещала Тодосія, і її обличчя раптом спотворилося й стало бридкою машкарою. — Хай вони, отче, вийдуть, бо не знаю, що зроблю!

Верещала з такою силою та відчаєм, що Климентієві аж вуха забило, і він учинив крока необачного, тобто не домовився із дівчиною, щоб прийняла молитви зі своєї волі, а вирішив створити їх при неволі її. Тому й сказав:

— Тримайте її, а коли не зможете, зв’яжіть. Будемо чинити дійство, біс у ній справді сидить.

Відтак рикнули у нього за спиною двоє биків-чоловіків і двигнули всією потугою могутніх тілес, схопили дівчину за руки і, хоча вона верещала, билася й кусалася, загнули за спину, і була в них уже приготована бичівка, якою туго зв’язали Тодосію. Вона ж упала на спину і вдарила брата, а тоді й батька ногами, заголившись при цьому, і Климентій удруге побачив її соромоту, але цього разу щось червоне, розхилене, ніби й справді там палав вогонь. Але бики-чоловіки схопили Тодоську за ноги, пригнули, натягли сорочку й ту сорочку до ніг міцно прив’язали. Вона ж вила, як поранений звір, тоді до неї рішуче підійшла Пелагія й заткнула, ніби дірку в бочці, того розтуленого рота хусткою.

І Климентій раптом збагнув, і цього разу трусячись од того, що уздрів, що вони чинили із нею так не раз, бо надто злагоджено й управно дівчину було спеленано; зрештою, та, повигинавшись і посмикавшись, затихла, тільки лупала страшними величезними очима, з

Яких аж прискав темний вогонь. Але на неї вже ніхто не зважав, чоловіки відійшли і стали пообабіч, але так, щоб відразу ж кинутися при потребі, коли розірве пута, а Пелагія втирала очі, які засльозилися, але це тривало тільки мент, бо знову стала сувора й нерушна, і її обличчя також стало ніби машкара. Климентій же, долаючи дрож у тілі, став лицем на схід, ознаменував себе хресним знаменням і почав молитву:

— В ім’я Отця, і Сина, і Святого Духа повеліваю вам, вселукавим, поганим і нечистим духам, що прийшли сюди в поміч і заступлення цьому бісу плоті, який ще раніше посів цю душу раби Божої Теодосії і який тіло й душу її мучив, і кладу заборону вам карою скинення в геєну, і в озеро вогненне, і в тьму кромішню силою та дійством пресвятої і живоначальної і нероздільної Тройці на літ сто, аби не дерзнули й не змогли ні в чому допомогти й захистити чи заступити його, отож відійдіть у місце, де вам Божий нагляд назначив пробувати. Побійтеся, біжіть, відступіться превеликого, страшного, сильного і чудового імені Вседержителя Бога нашого, від державної сили зображення і значення чесного і животворящого хреста Господа нашого Ісуса Христа, ним буде попрана і знищена немічна сила ваша й мучительна влада.

Узяв у правицю хреста, якого завжди носив на грудях, підніс його і хрестоподібно ознаменував біснувату.

— Це хрест Господній, — біжіте, супротивні сили, переміг-бо Лев із коліна Юдиного, Господь і Бог наш Ісус Христос, який поправ і стер немічну силу.

Ознаменував і себе хресним знаменням і зобабіч хрестом Пелагію, отамана та його подобенство, відтак заспівав тропаря. Тоді поклав хреста на груди Тодосії, а коли покладав, відчув, що дівочі груди заколивалися й затрепетали, і йому знову стало млосно. Але скрипнув зубами і знову зволодів собою, відтак поклав кінця єпитрахилі, яку носив із собою в торбі, на голову дівчині, тоді заспівав псалома шістдесят сьомого; "Нехай воскресне Бог — і розпорошаться вороги його", — а

потому проказав молитву святого отця Василія Великого над тими, котрі страждають од біса, з проханням скинути бісів у глибини Тартара, щоб злякалися вони імені Божого та й утекли і не вчинили нічого шкідливого супроти знаменованого його образу. Потому Климентій вийняв із торби священного пояса і поклав йот на дівчину від шиї, начебто ще раз зв’язуючи її, і сказав при цьому:

— Повеліваю тобі, який є нечистим духом, і всім клевретам твоїм, котрі обсідають цю рабу Божу, через таїну утілення страстей, воскресіння та вознесіння Господа нашого Ісуса Христа, через зішестя Святого і животворящого Духа і через друге і страшне пришестя того ж Господа нашого Ісуса Христа на суд, щоб судити живих, та мертвих, та й сатану разом із вами, щоб віддати вічному вогню, аби сказав ти ім’я своє, день і час виходу й відходу свого з певною познакою, і щоб мені, Божому служителю, хоч і недостойному, але який в усьому повинується Христу Господу, і цьому Божому створінню, і тим, що стоять тут, ні в чому не пошкодив. Але, бувши зв’язаний мною, рабом Божим Климентієм, разом з усіма плевритами своїми і всією злобною силою твоєю цим священним поясом, почуйте слова заклинання мого, і силу їхню утямте, і відчуйте себе переможеними заповітом, на вас здійсненим, доки силою Бога-Вседержителя прогнані будете. Це вам велю й заповідаю міцно, в ім’я Отця, і Сина, і Святого Духа. Амінь.

Відтак витяг із торби святе Євангеліє, прочитав із нього, із Матвія, початок глави десятої над головою Тодосії, поцілував його, а тоді вийняв з рота її хустку і дав поцілувати Євангеліє їй, дівчина те покіливо вчинила. Тоді благословив її хрестом і сказав:

— Це хрест Господній, — біжіте, супротивні сили, переміг-бо Лев від коліна Юдиного, кореня Давидового, Господь і Бог наш Ісус Христос, який поправ і стер вашу немічну силу.

Відтак прочитав заклинання святого Василія Великого, ще раз уривок із Євангелія, дав поцілувати книгу бісній удруге і, поклавши правицю їй на голову, мовив:

— Словом божественного Євангелія нехай погасне в тобі і зникне, раба Божа Тодосіє, вся сила лукавого диявола і нехай явиться сила божественного Духа. Амінь.

Це тривало довго, бо Клименгій розумів: перед ним не простий випадок, а таки складний, бо дух, котрий поселивсь у цьому чудовому тілі, на яке зрить і яке по-своєму хвилює його, незважаючи на всю силу, дерзновенну й кріпку віру, що їх зібрав у собі, потужний і так легко йому не дасться. Тому деякі позиції повторював, тоді проказав заклинання святого Григорія Чудотворця, знову читав Євангеліє, цього разу від Івана, початок глави першої, проказав молитву Івана Золотоустого, співав псаломи, знову читав Євангеліє і давав цілувати бісній, кладучи їй руку на голову, а коли завершив уривок від Марка, з глави дев’ятої, про уздоровлення сновидного, раптом побачив, що Тодосія спить. Спить рівно, високі груди її здіймалися, а обличчя стало вмиротворене, — цього разу Євангелія вона не поцілувала. А оскільки йшлося тут про сновидного, подумав Климентій, що це добрий знак, і дозволив собі втерти полою мантії чоло, бо те давно покрилося потом, аж текло йому на брови. Озирнувся й на тих, що стояли біля нього. І побачив, що міський отаман, стоячи, наче окоренкуватий дуб, на розставлених ногах (ніби одне дерево виростало з двох коренів), також подрімує: одне око його спало, а друге ще боролося зі сном, його ж подобенство, стоячи так само, мало заплющені обидва ока, а щоб ніхто не подумав, що він ще втримує тяму, то рота розтулив, і з нього виривалося виразне, хоч і неголосне хропіння, тобто ще сяк-так пристойність зберігав. Одна тільки Пелагія була бадьора й недремна й дивилася на все напруженими очима.

— Не зважайте на них, отче, — сказала голосно, аж ніби луна від стін відбилася, — вони повсюдно такі. Такий був і покійний батько мого чоловіка, і дід: де став чи де сів, там і засопів. Чиніть своє діло, а коли потрібні нам будуть, розбудимо. Тодоська теж спить?

— Спить, — розгублено мовив Климентій.

— Цю збудіть! — владно мовила Пелагія. — Бо має святі заклинання та молитви чути.

— А я гадаю, що біс перестав її мордувати, тож і заснула. Окрім того, заснула, коли читав про зцілення сновидного. Отож я в недомислі: чи це злий, чи Божий дух її усипив. Коли злий — треба розбудити, а коли Божий — має поспати.

— Ви вчений, панотче, — вказала рівно жінка, — вам і розбиратися в цьому. Жіночий же ум, як самі знаєте, тонкий.

— Тоді продовжу: слова Божі й до сонного доходять.

І він почав промовляти заклинання святого Івана Золотоустого:

"Божественне, і святе, і велике, і страшне, і нестерпне найменування і призивання чиним на твоє, дияволе, прогнання, закликаючи біса таки пострашитися, затрепетати, злякатися, відійти, побитися, побігти, ниспасти з небес, і з ним щоб нічого не чинили разом всі лукаві духи". Знову читав із Марка, з глави першої, і цілував Євангеліє, і клав руку на голову сонної Тодосії, і промовляв рефреново, і знаменував хрестом, проказував іншу молитву Івана Золотоустого, і знову читав із Марка, з глави цього разу сьомої. Відтак із великим дерзновенням промовив заборону святого Григорія Чудотворця, проспівав весь псалом третій "Господи, як багато моїх ворогів", потому читав із Луки, із глави восьмої, про уздоровлення біснуватого; відтак заборону святого священномученика Кипріяна, а після того — із Матвія, з восьмої глави, про уздоровлення двох біснуватих. Проспівав восьмого тропаря і, не минаючи й слова, проказав заклинання: "Заклинаю тебе, гордині і всілякої злоби, лукавства та відступництва винахіднику й начальнику, дияволе", — і це було найдовше з усіх заклинань.

Потому проказав молитви: "Отче наш", "Богородице Діво" і "Вибраній воєводі" і псалома дванадцятого: "Доки, Господи, будеш мене забувати

назавжди", — і саме в цей момент Тодосія прокинулася, роззирнулася довкола й спитала здивовано:

— Все ще трудитеся, панотче?

— Замовкни, нечестивице! — гримнула мати, від чого миттю прокинувся міський отаман і закліпав злякано очима. Не прокинулося тільки його подобенство, а хропло із присвистом. Тоді отаман підійшов до сина й турнув під бока — той миттю отямився і сказав голосом затонким, як для такого тіла:

— Еге ж, еге ж, сердешно служить панотець!

Климентій же вперто доводив своє діло до кінця, тобто почав читати Євангеліє від Луки, главу першу про Марію, яка відвідувала Єрусалим, там ішлося про те, що в животі Марії затрепетало дитя. Поцілував книгу і дав Тодосії. Вона цілувати не відмовилася, але прошепотіла:

— Це місце мені сподобалося. Коли б і мені так! А коли цілую книгу, то ніби приймаю ваш цілунок, панотче!

— Замовкни, нечестива! — гримнула Пелагія.

— Ні, вона благі речі говорить, бо благі речі вістить Євангеліє, а цілунок мій не плотський, а духовний є і неблазенний, — сказав Климентій і проспівав псалома тридцятого: "На тебе надіюся я, Господи, хай не буду повік засоромлений", — і знову взявся до святого Луки, бо на його слова Тодосія відгукнулася належно. Потому після чергового цілування книги проказав сповідання віри від святого Атанасія Великого, патріарха александрійського, а насамкінець проспівав псалома десятого: "Я надіюсь на Господа" — і знеможено втер рукавом мантії зовсім мокре обличчя, адже утрудився вельми.

— Чи чуєш себе, дівчино, здорова? — спитав у Тодосії.

— А я й не чула себе хворою, — відказала та.

— Правильно мовиш. А чи вийшов із тебе біс?

— Розв’яжіте мене, — мовила дівчина, — то й побачите.

— Розв’яжіть її! — наказав Климентій.

Але обидва мужі солодко спали і слів панотця не почули. Тоді Пелагія гукнула тонким пронизливим голосом:

— А тю на ваші голови!

І обидва підскочили на місці й залупали очима.

— Розв’яжіте її! Заклинанню кінець! — сказав утомлено Климентій. — Коли нечистий дух її покинув, прокажу подячну молитву на вигнання біса і край!

— А коли не покинув? — спитав отаман.

— Тоді маю повторити заклинання ще раз.

Ще раз? — перелякано спитало подобенство отамана.

— Атож, — зморено мовив. — Доки силою Христовою біс не буде переможений і не вийде з неї.

— Але ж уже час обіду, — вражено сказало подобенство. — Може б, ми переобідали, а тоді її й розв’язали.

— Знишкни й мовчи! — гримнула Пелагія. — Як панотець скажуть, так і робіть.

— Розв’яжіте її, — наказав знову Климентій. — А коли біс не покинув, знову зв’яжете. Тоді й підете на свій обід.

Розділ VII

Тодосію розв’язали, і вона сіла на підлозі, розтираючи руки й ноги, при тому цілком безсоромно заголила сорочку, і сльози котилися їй по лицях.

— Це тепер будуть на руках і ногах синці, — сказала, схлипуючи.

— Більші синці були б, — сказав строго батько, — коли б тебе побатожили біля стовпа.

— Чи відпустило? — схилився до неї Климентій.

— А ви й не знаєте?

— Маєш рацію, — сумно звістив Климентій. — Коли б біс виходив, мав би бути знак. Чи помітив хто якого знака?

Але знака не бачив ніхто.

— Прикрий ноги! — строго наказала Пелагія.

— А може, панотцеві приємно дивитися на мої ноги, хоч вони і в синцях? Скажіть, приємно? — і вона блиснула заклично оком. — Спровадьте оцих мучителів моїх, — вона кивнула на батьків і брата, — й поговоримо. Щось цікаве розкажу й покажу.

— По-моєму, панотче, біса з неї ви не вигнали, — поважно мовив батько. — Дозвольте нам знову зв’язати її.

— Коли просить розмови, — мовив утомлено Климентій, — не можу їй відмовити. Залишіте нас!

— Будьте обережні, панотче, — сказала Пелагія. — Бо саме так було і з нашим панотцем. Заклинання не подіяло, і біс здолав панотця.

— Коли вже цей обід! — заскиглив, як дитина, незважаючи на свою важку статуру, отаманенко. — В мене кишки грають.

— Хочу переконатися, — мовив Климентій, — подіяло чи ні. Коли ж ні, повторимо. Хлопця відпустіть, хай обідає, бо це триватиме до вечора.

— Але хочемо пообідати всі разом із вами, панотче, — сказав отаман.

— Коли твориться дійство, їжі приймати не належить, — жорстко сказав Климентій.

— Хлопця не відпускай, — проказала Пелагія. — Коли кинеться на панотця, треба буде зв’язати, а сам не подужаєш.

— Таки не подужаю, — буркнув отаман. — Де в неї та сила береться скажена?

— То бісівська сила, — відповів Климентій. — Але я її не боюся.

— Це ще побачимо, — сказав біс через вуста Тодоськи.

— Залишіть нас на самоті, — наказав Климентій.

— Тільки що — кричіть! — турботливо попередила Пелагія.

Рушили в двері, а Климентій знову наклав хреста на себе й на Тодосію. Вона вже не плакала, а з натугою встала й сіла на услона.

— Чого мене мучите? — спитала з болем.

— Сама знаєш, дитино, — м’яко сказав Климентій. — Не ми мучаємо, а біс, котрий у тобі сидить, його й хочемо прогнати. Але для того треба, щоб забажала його позбутися, бо коли не забажаєш, нічого й ніхто тобі не допоможе.

— А як забажаю, то що? — цілком притомно мовила Тодосія. — Все одно мене за оглашенну прийматимуть, і ніхто у жінки не візьме.

— Візьмуть, — просто сказав Климентій, присідаючи на лаву, він і справді втомився. — Коли всі довідаються: прогнав я біса, то й знатимуть, що не зі своєї волі чинила неподобенства, а через того клятого, і це він тебе мордував, а не сама себе.

— А мені здається, панотче, — вона звела на нього очі, і чернець знову уразився з її краси, а ще більше з того, що увіч подобала на ту, котру так тяжко колись кохав, — що в мені ніякого біса й не було, а чинила так усім на зло. Ніщо в мене не входило й не виходило.

— Оте "на зло" й був біс, — сказав Климентій покірливо, — його й забажай прогнати. А коли не відчула звільнення, то заклинання повторю, але треба захотіти. Тобто коли захочеш жити, як усі люди, й не поставати супроти людських приписів та звичаїв. Коли не буде тобі приємно чинити зло, бо зло людину руйнує й нищить. Добро, дитино, світ красить, а зло навпаки — потворить. Добро ростить, а зло пакостить. Добро несе надію, а зло — безнадію. Зло солодке позверх, а всередині їдке і трутне, добро ж навпаки — гірке позверх, а солодке й поживне зсередини. До добра стежка вузька, а до зла широка й прудка. Зло приходить саме, а добро треба покликати. Зло самосійне, а добро ростити треба й плекати.

Дівчина дивилася на нього із зачудуванням.

— Нудко вас слухати, панотче, — сказала, й крива всмішка лягла на її лице. — Дивує мене, що не спокушаєтеся мною. У вас що — жила всохла? — і раптом зашепотіла пристрасно. — Зачиніть, панотче, двері на гака, тоді мене й вилікуєте. Не допоможуть мені ваші заклинання, Євангелія, читання й молитви. Вижените із мене диявола так, як чоловіки із жінками роблять. Можете й побити мене, й робіть зі мною все, що заманеться. А тоді зголосимо, що біса з мене вигнали, і не дістанете ганьби, бо те вам не далося.

— Хочеш сказати, дитино, — спокійно мовив Климентій, — що не вигнав із тебе біса?

— Та ніякого біса нема, панотче, — засміялася Тодосія. — Не вигадуйте! А коли у вас жила всохла, то ніякого біса з мене ніколи не виженете. Чуєте, ніколи!

— Бідна ти, дитино! — зітхнув скрушно Климентій. — Не за свою славу дбаю, байдуже це мені, бідному й мандрованому, а про твою. Що з мене взяти: сьогодні тут, а завтра там, а тобі в містечку цім та й між людей жити. Отож забажай, і вижену з тебе біса, а тоді міцно тримай себе у віжках, щоб не повернувся нечистий. І коли вестимешся чесно й порядно, тобто коли впокоришся духом, люди пожаліють тебе і скоро про неміч твою забудуть, і знайдеться такий, котрий полюбить тебе, бо ти гарна і знадна.

— Хочете, щоб зламала себе і перестала собою бути? — спитала Тодосія. — А коли мені нудко в цьому містечку і серед цих людей, бо бридкі вони, фальшиві й недобрі. Бо задихаюся серед них, отож супроти них і звичаїв їхніх я й постала. І немає тут ніякого біса.

— Є, дитино, — скрушно зітхнув Климентій. — Бо чого досягнеш, постаючи? Не їх оганьбиш, а себе, не вони оглашенні будуть, а ти. І красу твою зненавидять і прокленуть, куди ж тобі тоді? В пекло?

— А от покажу вам зараз пекло, — скрикнула Тодосія і раптом зірвалася на ноги. Ніздрі їй затріпотіли, а очі заметали чорними блискавками. І почала рвучко зривати з себе одежу. — Дивіться, отче, дивіться, якщо ви ще не мертвий, — сипіла. — А коли мертвий і жила ваша не затріпоче, то вас жаліти треба, не мене.

Але роздягтися вона не встигла. З бичачим ревом увірвались у покій чоловіки, отаман та його подобенство. Тодосія заверещала несамовито, а вони почали заламувати їй руки й валити. Тоді дівчина з дикою силою напружилася, зойкнула, наче дика кішка, й відкинула, ніби слабосилих, обох биків-чоловіків.

— Дивися, отче, дивися! — завищала Тодосія. — Бо тоді ніколи в житті не доведеться такого побачити!

Схопилася за подола сорочки й підняла над головою. Цим моментом і скористалися чоловіки, бо закрутили сорочку їй на голові і жбурнули дівчину на діл. Гримнула всім тілом, звивалася, наче змія, верещала, аж ляскоти йшли, билася, але була таки подолана. їй зв’язали ноги, тоді опустили сорочку й спутали руки. Тодосія пінила — з рота її стікало рожеве шумовиння, густе й клейке. Вона струснулася й завмерла.

— Будьте ви прокляті! — простогнала із відчаєм.

Климентія трусило.

— Пане-господарю, — сказав він нерівним голосом. — І ви, пані-господине! Мушу признатися, що заклинання не подіяло, дуже потужного біса має в собі ваша дочка. Але не зрікаюся свого обов’язку та слова й обіцяю зробити все, щоб того біса плоті з неї таки прогнати. Та мушу відпочити й зібратися на силі. Тому покиньте її зв’язану, нехай лежить, але стережіть пильно, щоб не розірвала пут і не втекла. Я ж піду й десь походжу. Тоді повторимо ще раз.

— Гаразд, панотче, чиніть, як знаєте, — сказала Пелагія. — Ми її встережемо, будьте певні. Але Бога ради, не втечіть і не покиньте з бідою нашою.

Ще не покидав людей, котрі потребують моєї помочі, — сказав Климентій. — Бо коли б так учинив, ніколи більше не назвався б Божим чоловіком. А це для мене все одно, що не жити.

Він обдивився всіх, що були в мешканні: літня жінка зі строго підтисненими вустами, грубий чоловік, сильний, як віл, але з кволістю в очах, і другий такий самий, але цей ніби й байдужий. І йому раптом стало до болю їх усіх жаль.

Розділ VIII

Пішов зморено до виходу, а коли переступав порога, Тодосія раптом загорлала йому в спину:

— Не йдіть, панотче, я скажу, що вигнали з мене біса! Не ідіть, бо вони мене тут замордують.

Але на ті слова вже не зважив і рушив до вийстя з дому. Коли ж розчинив двері, вразився: всі ті люди, яких спровадив за ворота, знову були в дворі й повернули до нього обличчя. Але й на них не зважив, а рушив крізь них, як крізь воду, і вони, як вода, перед ним мовчки розступалися. І тільки один гукнув Климентієві у спину:

— А що, мандрованцю, не подужав і ти, хи-хи!

Але й на те не обізвався, ступав дерев’яними ногами, знісши бліде, зморене й мокре від поту лице, а в очах його палала туга.

— Дурисвіти ви всі, мандровані торбохвати! — гукнув за спиною той-таки голос.

Вийшов у хвіртку й побачив перед собою цілком порожню вулицю: не було там ані людини, ні худобини, ні пса, ані кота, ані птиці — синій сутерен, у якого вкидано було брилу напівпрозорого льоду. І та вулиця втягувала його в себе, і він подумав: як добре було б звідсіля втекти. Отак забути все, що сталося, і ніколи про те не згадувати, і ніколи в це містечко не повертатися й не заходити, а викреслити його з пам’яті, як викреслює з книжиці своєї непотрібного чи невдало складеного вірша. Але втекти не міг, одне, дав слово, а друге, залишив в отамановому домі торбу, а ще Євангеліє, єпитрахиль, пояса і всілякі потрібні речі, а передусім — книжицю, де складено в копицю снопи його духу із зерном слів. Всього можна позбутися, подумав Климентій, а цього — ніколи, бо тоді його життя стане порожнє, як оця вулиця, й непотрібне, а слова, які так любить низати на нитку свідомості, йому цієї зради ніколи не простять. Навіть здалося, що й будинки, котрі й складають цю мертву вулицю, порожні і так само мертві, бо ті люди, які в них ховалися й цікаво зорили на нього, коли йшов сюди, цілком утратили до нього цікавість, а значить, перестали існувати, пішли жити у сфери із його цілком непоєднані, ніби він був у сні, а вони в дійсності або ж навпаки. І єдиний чоловік не втратив до нього ще інтересу, отже, не відрікся, а відтак навсправжки існував — був то дяк на шкільному порозі, який все ще сидів, обіпершись спиною об двері, й кушпелив люльку, мальовничо виписуючи димом хмари і сплутані нитки.

— Idem per idem[37]? — спитав дяк.

— Ще не закінчив, — мовив Климентій.

— Humanum errare est[38], — сказав дяк.

— Хочу повторити, — мовив Климентій. — Gutta cavat lapidem non vi, sed saepe cadendo[39].

— Homo sit homini dens[40]? — спитав дяк.

— Homo sum, — втомлено сказав Климентій, — humani nihil a me alienum puto[41].

— Може, ваша милість, чинили in dubio[42]?

— In omnibus aliquid, in toto nihil[43], — сказав Климентій утомлено.

Тоді дяк вийняв з рота люльку й зареготав.

— Misce[44]! — сказав.

— Що саме? — спитав Климентій.

— Misericordia et nonsens[45], — відповів дяк.

— Ex nihilo nihil, — мовив Климентій печально. — Errare humanum est[46].

— Dei gratia[47]? — спитав дяк.

— Атож, — відказав Климентій.

— Ідіть ex adverso[48], ваша милосте!

Дяк знову вклав люльку до рота.

— Про це й думаю, — мовив Климентій і пішов од мудрого дяка геть, навіть без оглядок.

І хоча подумав про дякову мудрість іронічно, але дещо той йому й справді підказав. Принаймні випустив ниточку думки — саме те, чого не мав до цієї розмови. А що, коли й справді помилявся і в дівчини не біс, а хвороба? Коли ж хвороба, то треба визначити рецепта. А що, коли біс та

хвороба — одне і те ж? Це значить, що рецепт має бути не із натуральних ліків у тих чи інших компонентах складників, а таки духовний. "Змішай, — сказав дяк, — милосердя з абсурдом". А чи не є це формула, подумав Климентій, отієї високої глупоти, котра буває вища розуму? Глупота, котра смішна й проста у зверхній одежі своїй і неумудрена, тобто не перемудрена, але глибинний сенс якої вищий будь-якої видимої мудрості.

Йому трохи просвітліло на серці, але на цьому поки що нитка урвалася. Пішов у напрямку міських воріт, як і вчора ввечері, — хотів знову дістатися річки, де ніхто не перешкодить йому в розмірковуваннях. Щось учинив неправильно, коли так старанно й повно виконав заклинання, але воно не подіяло. Може, те, що не сповідався перед дійством і не дістав розрішення гріхів, а самонадіяно заспокоївся, бо останнім часом, вважав, нічого грішного не вчиняв. Але могли бути гріхи, глибоко закорінені в часі та пам’яті, які проминув колись увагою, а що це могло бути, підтверджувала дивовижна подібність дівчини, яку посів біс плоті, до тієї, яка не просто уразила його в юності, але через яку він і мандрованцем став, і від світу відрікся і від природного права та функції продовжити свій рід, адже природне, подумав він, це і є Боже, а неприродне — сатанинське. Відтак неприродна похіть Тодосії і є бісом, бо виходить із меж, позначених Богом людині. Гріх його, можливо, був у тому, думав натужно Климентій, що він, знайшовши визначену собі Господом пару, навіть не спробував це перевірити: чи й вона мала до нього таке ж почуття, як мав до неї він? Коли не мала, гріха на ньому нема, тобто відійшов од неї, як од невідповідного собі, а відтак учинив належно, ніякого нещастя іншій людині не завдавши. А коли вона була визначена йому в пару для виконання природних, тобто Божих, функцій? А коли його відхід приніс їй важкі страждання і зробив її нещасною? Тут гріх був і очевидний.

Климентій уже дійшов річки й сів, опустивши ноги у воду. І як тільки це вчинив, йому раптом знову прийшло до голови, що ота дівчина, образ якої й досі носить у собі, звалася так само, як і господиня дому, в якому

перебував щойно, тобто отаманиха, — чи ж не вона то? Ного аж струснуло від цієї гадки, і від води в ноги потік колючий холод.

Минуло так багато часу, що Пелагія могла змінитися до невпізнання. Те, що потрапила до іншого поселення, а не жила там, де народилася, не могло бути дивне — хіба не буває такого часто? Коли б цей здогад справдився, то оте дивне, що ніяк не дає йому спокою, легко пояснювалося — дочка схожа на свою матір у молодості, а таке в житті також трапляється не раз. Коли б було так, то його вступ у той дім мав глибше читання — Господь послав його туди, щоб дістав змогу викоренити, пізнавши його, свого задавненого гріха, а цього міг би досягти тільки одним: очистити від біса плоті, котрий колись боров і його, а може, боре й дотепер, її, тобто зневаженої своєї коханої, дитину, а коли б того не вчинив, то, напевне, гріха б із себе не зняв.

Йому стало аж так холодно, що мусив вийняти ноги з води. І знову звернувся до рецепту, котрого йому дав, чи жартуючи, чи таки мудро провіщаючи, дяк: милосердя і абсурд — тут якийсь зв’язок із його власною історією був, але ще не розумів, який. Поклав цього вузлика собі до мозку і почав міркувати про інше. Чому Господь не посприяв йому вигнати із дівчини біса? А тому, гадкував Климентій, що коли б це вчинив, то вчинив би одне з численних добрих діл іншим людям, але сам залишився б у невіданні щодо власного гріха, відтак біса плоті фактично не подолав би. Отже, тоді, коли він, одрікаючись од коханої і, можливо, призначеної йому Богом дівчини, вдяг чернечу мантію, тим самим біса не здолав, не вбив як духовний воїн, а відпустив на волю, що значило: боротьба із ним не закінчилася, а тільки протяглась у часі і, можливо, триває й досі, а його заклинальне дійство — одна із битв цієї великої війни, правда, тільки при умові, коли його здогади й припущення вірогідні.

— Misericordia et nonsens! — проказав Климентій, лягаючи горілиць у траву й напружено вдивляючись у небо, яке було сьогодні напрочуд погідне, повне білих, як райські споруди, хмар, котрі сяяли блискучими боками. І він раптом збагнув те, чого не дозволяв собі пізнавати, про що

й не мислив ніколи, але що вічно в ньому залишалося приявне: любові своєї до тієї далекої в часі дівчини, цілком у ньому втонулої, Пелагії, не забув і досі, адже її подіб’я не раз приходило до нього в снах, турбувало недоречними з’явленнями, жило, як конечна присутність, у ньому — то що, питається, воно таке: чи не той-таки біс плоті, котрий терзає зараз Тодосію, чи Божий нагад про гріха, бо порушив Божого закона природної призначеності однієї половини людини іншій? Адже недаремно в подружжі кожна частина зветься половиною. Ціла людина й має складатися із таких двох, а те, що в людей подружнє життя (таке воно, як пізнав, і в домі міського отамана, пишному, багатому, але не живе там душевна злагода) зчаста перетворюється у пекло, свідчить: у тому подружжі його складники не є однією істотою, а тільки половинками двох, і жоден із складників своєї натуральної пари так і не зумів віднайти. Отут йому й пожива, бісові плоті, через це тлить і руйнує людей і творить у них і біля них маленьке пекло замість погідної, доброї, умиротвореної гармонії та взаємної любові з відданістю і неподільністю. Кара ж Божа таким родинам, думав Климентій, і є у тому, що біса в них допускає, дозволяє творити маленьке пекло, аби людей урозумити, але вихід із того пекла люди мають віднайти самі, а це трапляється вельми рідко через недомисля їхнє. Таким чином, люди, вступивши в невідповідний шлюб, живуть у колотнечі, сум’ятті, бійках, змаганнях — і тут уже царство біса плоті, а не Боже, адже Бог створює тільки передумови для доброчесного й гармонійного життя, а жити й вибирати має людина сама. І з цього глухого кута вже немає виходу, бо коли б припустити, що він, Климентій, аби поправити гріха свого давнього, скинув мантію, а Пелагія, якщо вона й справді та, про яку думав, покинула свого отамана, і вони нарешті б зійшлися у пару — нічого б це не змінило, а гармонії не витворилося б, бо і він, і вона, пройшовши через прірву часу, вже не є тими ж людьми, якими були, коли мали природне призначення до з’єднання поміж себе. Час же їх розрізав, як пилкою, тобто розполовинив живу плоть, при цьому одна частина заживає, а інша з відрізаного мертвіє. І коли б притулити відрізану двадцять років тому руку до культі, якій відрізана частина належала, то чи вона до культі приросла б? Оце і є абсурд чи нонсенс, про який сказав йому, може, й не усвідомлюючи, що каже, дяк. Отже, для

спасіння їхнього залишається друга частка суміші — милосердя, яке і є відверненням од гріха, і саме в такий спосіб, напевне, й можна гріха плоті подолати. Ось той лік, який допоможе відрізаному не загинути, як гине кожна відрізана частка, а зарубцюватися й вижити. Каліцтво залишається, а тіло продовжує подвига. Але що і як учинити в ситуації, в якій пробував? Цього не відав.

Утомився від цих думок, та й до того був непомірно зморений обрядом заклинання — голова відмовлялася мислити. Отак погасла, як гасне ґнотик лампадки, коли вкрутити чи коли не сочиться олія, отож і горіти нема чому. І він вирішив конче довідатися, чи Пелагія його молодості та Пелагія-отаманша — одна і та ж. Бо коли б не так, всі його розмисли й побудови — порожні, і шляху до виходу треба шукати цілковито іншого. Без такого знання не доступиться правди і не визначить безпомильно, як у цьому разі правильно діяти, отже, й трудити голови поки що не варто. Треба й справді відпочити, бо втома вбивала його. І він поринув у сон, сподіваючись, що хоча б так наблизиться до вирішення, але снів антисвіт йому не приніс. Просто пропав із цього світу, а в той інший не потрапив. Одне тільки відчував: був у чорній, глибокій, бездонній ямі, летів у ній, як камінь, а тоді відчув під ногами тоненьку линву, що засвітилася в темряві, ніби павутина, сріблом, і, балансуючи, рушив нею. І мав один тільки клопіт — не зірватися з линви, отож впирався в неї поглядом і обережно переступав ногами. Водночас боявся, що його напружений мозок може не витримати, а відтак розірветься на клапті, відтак і згорить, як зоря падуча, котра пронизує тьму нічного неба і в ній безмовно й навічно пропадає.

Розділ IX

Спав недовго, може, половину дзигарової години, але цей глибокий, майже безпривидний сон його від утоми звільнив. І прокинувшись, перше, що побачив, — небо, хмар на якому поменшало, а голубого безміру побільшало. І летів у небі сірий журавель, печально куркаючи, — великий і спокійний птах. Климентій провів його очима, аж доки зник,

відчуваючи, як тіло наливається, ніби дзбан водою, бадьорістю, і тільки тепер згадав, що Тодосія й досі лежить на підлозі покою, де чинив заклинання, зв’язана, а цього не мало б бути. Тому скочив на ноги і чимдуж подався до містечка. У міські ворота саме в’їжджала валка підвід — були то чумаки, які заїжджали на торг сіллю та рибою. Не мав терпіння їх перечекати й пробирався між возів та волячих боків. Вулиця також не виявилася порожня, як коли йшов сюди: жила мирним звичайним життям — ходили люди, бігали собаки, блукали кури, урочисто вів гусей та підрослих гусенят поважний гусак, у великій калюжі плескалися качки, біля обійсть паслися прив’язані телята й кози. Дяка проте біля школи не було, хоча на його місці сидів якийсь школяр із мандрівних спудеїв і грівся на сонечку. Климентій був радий цьому, бо поспішав і затримуватися не бажав. Біля корчми, яку минав, сиділо й стояло досить людей, — пили й заїдали; здалося Клименті ю, що це були якраз ті, котрих проганяв із двору отамана. І справді, побачивши ченця, що притьма чимчикував вулицею, одночасно повернули в його бік обличчя. І йому знову здалося, що в усіх кам’яні, із вапняку тесані, обличчя — очевидно, саме звідси й виглядали його повернення. Він же думав у цей час, що обов’язково напише кільканадцять віршів до своєї книжиці про незлагоди в родинному житті, про жінок та чоловіків і їхнє взаємне співіснування — це й стане, зрештою, його розмислом про те, що його зараз найбільше вражає. Але думка ця — мигцева, бо не до віршів тепер.

Озирнувся й побачив, що люди, які сиділи й стояли в корчемному дворі, виливались із розчинених воріт, як барвиста вода, — очевидно, поспішали, щоб не пропустити дійства. Завжди дивувався із зівайл, котрі з найменшої причини збирались у купи, коли щось траплялося. Ці люди й були такими зівайлами, і жени їх чи не жени, свого таки достоятьс я. Тому перестав звертати на них увагу — не до того. Тепер головне перемовитись із Пелагією, бо від цього багато залежить.

Жінка отаманова була в дворі, очевидячки, чекала на нього, чоловіки-бики, мабуть, стерегли Тодосію. Пелагія увіч нервувала.

— Славала Богу, прийшли, панотче, — сказала полегшено вона. — Гадала, що втекли.

— Зачини, пані-господарко, ворота, щоб не зайшли чужі, — наказав Климентій, віддихуючись після швидкої ходи.

Але ж то не чужі люди, а сусіди, — мовила Пелагія. — Йдуть?

— За мить будуть, — проказав Климентій. — Приписами до дійства сторонніх не має бути. Може, в мене нічого не вийшло через них.

Пелагія зачинила ворота перед носом першого із зівак, які вже доспіли до обійстя, а другого майже виштовхнула із хвіртки й зачинила й ту.

— Панотець наказав вам бути на вулиці, — мовила, ніби вибачаючись.

— А тепер, Пелагіє, мені конче треба з тобою поговорити, — шепнув Климентій. — Тільки так, щоб ніхто не чув.

— Пізнав мене нарешті, Кириле, — тихо мовила Пелагія.

— Не Кирило я вже, а Климентій, — сказав. — І коли правду — таки впізнав. Але як тут опинилася?

— Заміж сюди віддали. Ходімо в повітку.

Зайшли в повітку, де стояв реманент.

— Твої з Тодосією? — спитав.

— Сплять, — мовила вона. — Наморилися та й по обіді завжди сплять. Може б, і ти переїв, Кириле?

— Вже казав: заклинателям правила їсти забороняють у час дійства.

— Що ж хотів у мене запитати?

— Чи знаєш, Пелагіє, чому пішов із нашого містечка і став ченцем? — спитав прямо Климентій, дивлячись пильно на жінку, і коли отак дивився, дивно йому стало: знав, що ця немолода й поважна мотрона — його колишня кохана, але нічого, ну зовсім нічого не залишилось у ній від тієї давнішньої — змінилася таки вельми.

— Знаю, — печально зітхнула Пелагія. — З любові до мене. Але чому так боявся тієї любові?

— Бо гарна була, а я ні, бо багата, а я харпак, хоч і при школі та вчений. Бо любив тебе невимірною любов’ю, а від тебе любові не бачив.

— Але ж і я любила тебе, Кириле! — тихо зойкнула жінка. — А те, що пішов, нещасною мене зробило, не знала відтоді щастя. За нелюба пішла, а коли носила Тодосію, вона в мене первісток, про тебе думала; можливо, Бог мене за те й покарав нею. Але то вже таке давнє! Чому питаєш про це?

— Бо хочу дізнатися, звідки узявся той біс плоті, що поселивсь у твоїй дочці, Пелагіє.

— А як взнаєш, то що?

— Тоді її вилікую, а біса прожену.

— Але ж уже пробував. І нічого не вийшло. Часом здається мені, що це ніякий не біс, тільки недуга така, і що в тій недузі винувата я, бо в нелюбові зачала й про іншого думала. Можеш сміятися, — печально говорила Пелагія, — а часом здавалося, що батько її не отой мій бурмило, а таки ти.

Подивилися пильно одне на одного, і чи якось освітилося її лице, чи щось інше вчинилося, але почав Климентій упізнавати в ній, може, й не ту Пелагію, в якій був колись безнадійно закоханий, а її дочку Тодосію, а що Тодосія була викапана мати з юності, то почав пізнавати в цій старій і ту колишню. І йому зовсім не хотілося сміятися з того, що вона вважала Тодосію за його дочку, бо в дусі, може, воно так і було, бо, за природним розпорядком, дочка ота мала бути таки його, і саме це сподівався почути від Пелагії — воно й покотило клубка, в якому ніяк не міг віднайти початкової нитки. В голові почало яснішати, і він раптом згадав житіє преподобного отця святого Йоаникія Великого, що його записав Метафраст, воїна, страшного ворогам через свою мужність, але улюбленого співтоваришам через покірливість та смирення, та ще більше любого Богові, бо святих його заповідей старанно дотримувався, пильно хоронячи їх. Потому Йоаникій покинув воїнський чин і пішов на Олімпійську гору, де пристав до ченців, жив у Антидієвому монастирі, відтак усамітнився для безмов’я, ставши так само мандрівним, як є мандрівним і він, Климентій, ієромонах і складач научальних віршів. А коли проходив отой Иоаникій Великий якось повз одного жіночого монастиря, вийшла до нього жінка, яка мала дочку, вельми охоплену плотською похіттю (отже, подумав Климентій, пригадуючи все це, ситуація майже повністю повторюється, на це треба зважити). І хотіла та зваблена із монастиря вже тікати.

Очевидно, дивне обличчя було під ту хвилю в Климентія, бо стурбувалася Пелагія.

Що з тобою, Кириле? — спитала. — На тобі лиця нема!

— Знаю, як вилікувати твою дочку! — тихо й ніби непритомно сказав він. — Це ти добре сказала: вона якоюсь мірою й моя дитина. З цього й почнемо. Misericordia et nonsens! Здається, все стає на свої місця!

— Про що ти говориш? — вигукнула Пелагія.

— Це не тобі, а собі кажу, Пелагіє, — лагідно мовив він. — Не заклинанням, а милосердям її вилікуємо. І, може, так сповідаємо свого гріха, що колись не зрозуміли одне одного, не поєдналися й загубили своє щастя.

— Ти як непритомний, Кириле! — прошепотіла Пелагія. — Не розумію тебе!

— Зараз усе зрозумієш, — всміхнувся лагідно. — Вилікую твою дочку, але будь лагідна до неї, і щоб ніхто ніколи не нагадував їй колишньої хвороби, інакше біс повернеться. Це й буде твоє милосердя, потрібне для її одужання.

То в ній таки біс? — злякано спитала жінка.

— Так, — мовив упевнено Климентій. — І вже знаю, як його прогнати. Можеш будити своїх мужів, а ні, то й разом управимося.

— Ні, хочу, щоб вони все бачили.

Вийшли з повітки й подалися до ґанку. І коли наблизилися до нього, розчинились із рипом двері, і в них постав оспалий, грубий, із заплилим товщем обличчям міський отаман, а за ним виднілося ще більш оспале, і помнуте, і знетямлене лице його подобенства.

— Це вже й панотець тутечки? — спитав отаман і позіхнув так, що його рот став ніби чорна отхлань. Друга ж отхлань зінула з рота

отаманового подобенства, а коли ті роти приплямкнулися, отаман додав: — То що, почнемо від початку?

— Від початку, але не так! — енергійно сказав Климентій.

Вони зайшли до покою, де лежала зв’язана Тодосія. Вона тихо спала.

— Розв’яжіте її! — наказав Климентій.

— Але ж, панотче! — мовив отаман.

— Розв’яжіте її! — повторив Климентій нетерпляче.

Її розв’язали, а відтак і збудили. Тодосія зморено звелася й почала розтирати замлоєні ноги й руки. Тоді безсило плюхнулася на услона.

— Знову прийшли мене мучити? — спитала упокорено.

— Ні, коли скажеш: хочу, щоб з мене вийшов нечистий дух і ніколи не повертався до мене.

Дівчина отямлювалася. Очі зблисли вогнем, але була виснажена, тому понурилася.

— А коли не вийде? — спитала.

— Вийде! — твердо мовив Климентій.

— Хай буде по-вашому, — протягло мовила Тодосія. — Хочу, щоб з мене вийшов нечистий дух і нехай ніколи не повертається до мене. Не мучте більше!

Тоді Климентій уклякнув перед нею, схилив покірливо голову, тобто вчинив так само, як і кдлись давно великий воїн, а потому чернець-мандрованець Иоаникій.

— Поклади, дитино, руку на шию мою, — сказав.

І коли вона те вчинила, помолився щиродушно, з великим поривом, але подумки, Господу своєму Климентій Зіновіїв:

— Господи! Бачиш моє старання й покірливість мою! Не бісові улягаю, що побив цю невинну душу, а тобі, щоб переміг його не я, але ти, мої ж гріхи тим самим покрив та вибачив, бо усвідомив я їх. Нехай не переходить твоя помста нам, грішним, у роди наші і нехай ця дочка моя в дусі буде тобою люблена, а не збриджена, нехай увійде у природжене собі, тобто тобою накреслене, й виконає собі призначене, а не впаде в муку відторгнення та нечестивості. Коли бажаєш, Господи, побий мене замість неї, нехай збавиться це дитя від спокуси диявольської, а тягота битви отієї хай буде на моїй шиї. І нехай усі плотські пристрасті у мене перейдуть через милосердя моє до дитини цієї. Мене ж бо настановив на чин духовного воїна, отож хай я битимуся з нечистим, а не ця квола й немічна душа, її ж, Господи мій, обережи!

І коли сказав він це, відчув, що гаряче дихнула йому на шию Тодосія, і хоч нічого не бачив, схилений бувши, але пізнав, що шию йому ніби обпекло, а в шкіру начебто увіп’ялися гострі пазурі — вбились у неї, як цвяхи в дерево, ще й позагиналися, як ті ж таки цвяхи, потрапивши на залізо. І відчув на плечах своїх важкий і морочний тягар, котрий причавив його. І тільки потому звів покірливі очі, щоб подивитися на дівчину. Вона ж ридала. Великі сльози котилися з її величезних, таких знайомих і рідних йому очей, і вимивалися отак із неї рештки скверни, були-бо ті сльози спершу чорні, а тоді спрозоріли, посиніли, нарешті зовсім стали безбарвні. І схлипнула вона, пройшов тілом її дрож, а тоді подивилася на Климентія із жахом.

— Боже мій, панотче! — прошепотіла. — Це ж ви забрали його собі? Але ж чому?

— Так, доню, — сказав Климентій також пошепки. — З милосердя до тебе. Чи вільна тепер ти?

— Легко стало на душі, — сказала дівчина, все ще плачучи. — Господи, що це зі мною чинилося?

— Тепер ти вільна, доню моя, — тепло сказав Климентій.

— А як же ви, панотче? — зойкнула вона.

— Я — духовний воїн! — твердо мовив він. — І мені буде легше подолати його, як тобі. А ти живи у світі і радій! Утішайся й щаслива будь!

Було в цьому покої ще троє: літня жінка, яка дивилася на все це голубими очима і беззвучно й покірливо оплакувала те, що бачила, з її очей котилися теплі сльози, а оплакувала вона своє життя, гріхи свої, нещастя свої, які відходили з її дому, ніби вилаштувані повітряні істоти; був тут бик-чоловік, міський отаман, котрий стояв, ніби величезне барило, налите відшумілим трунком, і нетямковито лупав здивованими і враженими очима; був тут другий бик-чоловік, подобенство першого, але цей уражений не був, а мирно й байдуже спав, бо недоспав перерваних післяобідніх снів, а тепер біг за ними слідом, аби їх наздогнати, щоб знову його солодко й утішно поколисали.

— А тепер, — сказав Климентій, — поки є мені ще сила, прочитаю заключну молитву, щоб той, котрий покинув тебе, Тодосю, ніколи більше в тебе не повернувся.

І він, усе ще клякнучи, звів очі горі й проказав співним речитативом десь так, як проказував перед людьми навчительні вірші свої, щоб ліпше дійшли вони до їхніх сердець: Дякуємо тобі, співаєм, славим і величаємо,

Кріпку й вельми чудовну силу держави влади твоєї, Господи Боже,

Бо завдяки пребагатьом щедротам твоїм великим І людинолюбного твого милосердя Зволив ти збавити і звільнити рабу твою Тодосію Від того, хто захопив був тебе і хто мучив був тебе —

І смиренно й по-рабському припадаючи,

Старанно твоє доброутроб’я молимо,

Тодосею цією,

Аби бігши, щоби біг і далеко віддалився І до неї не повернувся.

Хай вселиться у тебе, Господи всемилостивий,

В тебе, доброзволяючого,

У благість та мир твого єдинородного Сина,

Господа ж нашого Ісуса Христа,

Яким ми відкупилися від рабства ворожого.

І ніякого зла не злякаємося,

Бо з нами Господь.

І благодать Святого Духа хай нас укріпить.

І утверди її в усякому ділі доброму,

Щоб творила волю твою добрую, доброгідну і досконалу в усі дні життя свої.

І тебе з усіма вірними славити й величати

Із єдиносущним твоїм Сином будемо,

Із святим, і благим, і животворящим Духом,

Тепер, і завжди, і навіки-віків.

Амінь.

І Климентій відчув величезне вичерпання, таке велике, що ледве звівся, додибав до лави під вікном і звалився на неї. Той, що ввійшов у нього від Тодосії, не подавав ніяких ознак, а ніби принишк і затих, начебто й сам був уражений тим, що сталося, адже вчинив оте Климентій зовсім не забувши застереження сьомої сибіли, щоб не переймати на себе нечистого духа. Може, тому біс випустив із себе трохи синього диму, який заповнив Климентія, і дим той називався печаль світова.

— Трохи віддихну, — сказав кволо, — й піду собі.

Та ми вас нікуди не пустимо, — сказала гаряче Пелагія. — Зараз нагодуємо, й відпочивайте в нас, скільки душі заманеться.

— Таки так, — сказав міський отаман. — І без віддяки не залишитеся… Скільки за таку роботу берете, панотче?

— Це робота свята, — мовив Климентій, — і грішми не оплачується. А поїсти не відмовлюся, як милостиною, бо від учорашнього ранку ріски в роті не мав.

Розділ X

Тодосія сиділа на услоні і вже не плакала, тільки дивилася на все широкими очима, і вряди-годи по тілові в неї проходив спазм, як у дитини після великого ридання.

Залишитися відпочити в отамановому домі Климентій рішуче відмовився, тільки поїв, притому скільки міг; Пелагія танцювала біля нього унадливо, присовувала ласі шматочки й припрошувала, а коли більше не міг, звівся, перехрестився, наклав на плече торбу і попрощався з господарями. Пелагія пішла відчинити перед ним ворота, а дорогою через двір тихо сказала:

— Не забуду тобі, Кириле, добра, що його мені учинив, довіку. Недарма колись тебе любила.

— А ти продовжуй любити, хоча ми, може, більше ніколи й не зустрінемося, — відказав Климентій. — Люби мене духовною любов’ю, так тебе любитиму і я. Як брат і сестра!

— Гаразд, Кириле, — сказала вона зворушено. — Але любитиму тебе більше, як сестра.

— Лишайся з Богом, — промовив смутно.

— Завдяки тобі, — мовила вона.

Люди за воротьми все ще стояли. Дивилися на нього, коли виступив із хвіртки, вже інакшими очима: в цьому містечку новини й справді

переносилися повітрям: вони вже знали. І той самий голос із юрби, котрий раніше насміхався над ним, тепер сказав:

— Здолав ти його, Климентію!

— Таки здолав! — мовив той, зносячи голову. — Але одне попрошу у вас, люди: не пригадуйте Тодосії лихого, бо коли хто пригадає, біс у такого ввійде. Невинувата вона, як невинуватий і хворий, що хвороба його посіла.

Йому відповіла глуха тиша, і в тій тиші, розрізавши юрбу навпіл, він перейшов повз розтикані тут і там обличчя, тесані із каменю, на яких не вичитати жодної думки ані чуття. Відтак розбито рушив вулицею, яка й цього разу жила звичайним життям, але люди, що раніше ховалися поза парканами, тинами та вікнами, вийшли на видноту: хто в дворі стояв, хто з-за заслони виглядав, а хто й на вулицю вийшов. І всі німо проводжали Климентія, а з-поміж усіх була й молодичка із рум’яними щоками та палахкими очима, яку примітив у корчемному дворі вчора під час понеділкування. І здалося Климентієві, що від тих палких очей випущено було блакитну стрілу, яка безшумно й швидко перелетіла простора і впилася йому в серце. І він відчув, що той, котрий перейшов до нього від біснуватої Тодосії, той, котрий досі не подавав жодних ознак присутності, той, проти якого постав аж так дуже, ожив у ньому раптом, і тіло Климентієве з того затремтіло.

— Господи! — помолився він. — Не введи мене у скусу!

Але молитва йому не допомогла, і він з жахом відчув, що його давно ніби відмерла жила почала ворушитися й набрякати. І він майже втік од тієї молодички, миттю збагнувши, що то прислужниця того, котрий поселився в ньому, а може, образ живий його, а може, посланиця, перша в ряду, якого не відає. І, ніби буря велика, напали на нього погані думки, і зринула перед очима жіноча плоть, яку вперше за життя

побачив сьогодні в оголеної Тодоськи. І він аж зубами зарипів, так млосно й страшно йому стало.

Але за мить напад минув, бо ще раз помолився й перехрестився; відтак знову наплинула величезна втома. І хоча треба було якнайшвидше покидати це містечко, знав, що сили на те не здобуде, тому вирішив повернутися до школи, та й на вечір уже заходило, тож рушить у подальшу свою мандрівку раненько, при сході сонця, і вже, сподівається, й справді ніколи більше сюди не повернеться, як це й велів йому внутрішній ГОЛОС; Тим більше, що, зирнувши в небо, здивовано відзначив, що воно цілком захмарене, а на клобука впало кілька крапель. І саме в цей момент небо розкололося лискучим зигзагом і гримнув такий грім, що все живе з вулиці ніби корова язиком злизала, тож коли озирнувся навдокіл, була цілком порожня, як і тоді, коли вийшов із обійстя отаманового першого разу після дійства. Пришвидшив ходу, щоб устигнути дістатися до школи, але друга буря, цього разу природна, звалилася на нього з неба з усією навальністю, ніби небо те бажало покарати його за те, що вчинив. Тоді він перестав квапитися, зваживши, що не годиться уникати кари Божої, і повільно пішов, омиваючись хвилями розбурханої і розгойданої зливи, говорячи вголос, був-бо певний, що в шумі, який постав, ніхто його не почує:

Вимивай із мене скверну, Господи, вимивай! Вимивай із мене стерво, отого біса проклятого, і хай піде він із димом, громом та вогнем. А коли тобі, щоб убити його, й моє грішне тіло потрібне, побий його і з лиця землі забери.

Небо над головою й справді замиготіло вогнем, грім не загуркотів, а тріснув із страшенною силою, аж мимоволі пригнувся Климентій, і верхівка недалекого дерева раптом почала горіти, незважаючи на те, що її звідусіль хльостали, били й забивали хвилі розбурханої води.

— Дякую, Господи, дякую! — шепотів він мокрими вустами. — Вимивай із мене скверну, вимивай, бо хоча взяв її з доброї волі, але щоб

звільнити кволішого за себе. Через це ще раз прошу: убий його в мені, а коли тобі догідно, вбий із нечистою силою й мене, грішного й окаянного!

Чекав, що тепер блискавка таки вдарить у нього, і запалить, і обвуглить, як те дерево, яке й досі горіло. Але того не сталося. Блискавка мигнула, грім загуркотів, але спокійніше і віддаленіше. Климентій побачив, що стоїть перед ґанком школи, й югнув у відчинені двері, а з прочілу відступився дяк, котрий там стояв і спокійнісінько кушпелив люльку.

— Оце так змокли, панотче, — сказав він. — Як хлющ.

Климентій і справді був мокрий, як хлющ. Скинув мантію, залишившись у спідньому, й викрутив її — вода потекла дзюрком.

— Е, панотче, — сказав дяк, — Треба вам зовсім роздягтися, бо й сподні ваші, як хлющ.

Ще ніхто не бачив моєї наготи, — відповів Климентій строго, віджимаючи на собі спідню одежу. — Дасть Бог і не побачить!

— Не зарікайтеся, панотче, — сказав іронічно дяк. — Людина — слабке начиння, хоч і ходить per aspera ad astra[49].

— Providentia est melior poenitentia[50], — сказав Климентій.

— Е, панотче, — випустив клубінь диму дяк. — Людина на те і є, щоб каятися. Бо без каяття нема вороття. Як ви на те, щоб після купелі омити нутро aqua vit-ою?

— Та що ж, пане-товаришу, — сказав Климентій. — На те діло в мене губа не заперта.

— Атож, — хитнув дяк. — Чарку випити — душу не виплюнути.

— Дай Боже в добрий час говорити, — ствердив Климентій. — Живому чоловікові все потреба і все чогось кортить.

Розділ XI

Вони сіли до столу один супроти одного, а школярам дяк наказав принишкнути й слухати, як розмовляють, п’ючи, мудрі люди, — хай повчаться належно й старатливо, а на несміливе побажання кількох спудеїв, котрі тут нагодилися, отже, осіб у віці достатньому і які вже самі не раз прикладалися до горличка з чортовим зіллям, приєднатися до них, дяк порадив jurare in verba magistri, тобто спиратись на вчителевий авторитет і залишатись у своєму status quo[51], і то ipso facto[52], що вони ще до таких бесід не доросли, отож хай посидять тихо і повчаться у людей поважніших та освіченіших, а коли захочуть їм заважати, то побачать навіч, як відчиняються двері при допомозі їхнього лоба, отже, годі змагатися de lana carpina[53], а вони з панотцем поведуть мову de omnibus rebus et quibusdam aliis[54].

На те слово школярі позатихали, а дяк вийняв із кишені мантії фляшу, зелену барвою і заткнуту дерев’яною цуркою, яку, очевидно, й сам вистругав, узявся зубами за неї і з пухком витяг, відтак нюхнув і скривився.

— Горілиця із підтрубної криниці, — сказав. — Чи є, панове школярі, в нас їсти?

— Юшка з блощиць, — хором відказали школярі.

— То подавайте її сюди шановному гостю, — жартівливо наказав дяк.

— Таж катма! — горланули школярі.

— Ну, тоді на заїдок увітремся рукавом, — мовив дяк і дістав із іншої кишені малу, також зеленої барви, чарчину, налив її й примружив око.

— За вас, панотче, і за ваші подвиги, — сказав він, — бо ціле містечко аж шумить, вихваляючи вашу милість за чудове вміння справлятися з бісами. Ewe[55]!

Перекинув чарочку до рота, тоді налив знову.

— Do ut des[56]! — мовив і передав чарчину Климентію.

Той і досі був у мокрому спідньому, без мантії, вона сохла, розвішена на шнурі, отож випити було треба. Окрім того, втома з'їдала йому очі, відчував у тілі й трем, певне знервування і ще казна-що, отож випив поданий йому трунок за милу душу.

— Чи дозволите поцікавитися, панотче, — схилився до нього дяк, — чи достатньо заплатив вам за труди отой скупар, міський отаман?

— То такі труди, пане дяче, що за них плати не беруть ex officio[57], — сказав Климентій, відчуваючи, що горілка тепло попливла по кишках.

— Тобто хочете сказати, що про це не говорять?

— Хочу сказати, що не взяв з вашого отамана ані шага, ані того клятого чеха, якого люди не хочуть на торзі брати. Інакше моє закликання було б нечинне.

— Це ваше credo, панотче, чи боїтеся, щоб мої хлопці вас не обчистили? Можете сміло говорити, мої хлопці чесні й порядні. Звичайно, доки голод не притисне. Але свого гостя — ніколи!

По кутках щось заблищало, очевидно, хлопці шкірили зуби.

— Не беру плати за свої дійства, — сказав Климентій, — тож голому розбій не страшний. Голий, як і святий, пане дяче, ліпше буду голий, як костка, а гострий, як бритва.

— Але ж без піджоги й дрова не горять, панотче, — зчудувався дяк, — і без хліба ані обіда.

— Хліб беру, тобто коли вгостять, поїм, а з собою — нічого.

— Тобто навіть харчем нічого не взяли? — ще більше зчудувався дяк.

— Заглянь у торбу і пересвідчись, — сказав Климентій.

— Загляну, бо не можу в таке повірити, — мовив дяк і кинувся до Климентієвої торби. Порився там і розчаровано торбу відкинув.

— Ну, панотче, ви мене вразили, — сказав. — А може, того біса не вигнали?

— Вигнав! — коротко повів Климентій.

— Hac itur ad astra[58], панове школярі! — патетично мовив дяк. — За таке, по-моєму, можна випити ще по чарці. Як ви, панотче? — він замотав головою. — Ні, не повірю. І справді чинили все gratis[59]?

— Gracia graciam parit[60], — мирно мовив Климентій.

— Незбагненно! — згукнув дяк, наливаючи чарку й швиденько її випиваючи. — То, може, ви, вибачайте на слові, святий?

— На жаль, ні, — відказав Климентій, зітхнувши. — Просто hominem experiri multa paupertas jubet[61].

— Ну, убоства маємо й ми много, — сказав дяк, наливаючи Климентію. — І дечому через те навчилися, особливо, коли кишки до спини клеяться, а щось десь зле лежить. Чи не так, панове школярі?

— Так! — хором відказали школярі.

— Вони в мене славні, — із сльозою в оці сказав дяк, коли Климентій пив свою чарку. — Моторні та звинні. Коли б не це, то ми з убоством своїм і ноги б простягли. Чи не так, панове школярі?

— Так! — хором крикнули школярі.

— Іще одне дозвольте запитати, панотче. — У вас у торбі є фляша, чи ж вона, вибачайте, не з водою життя?

— Вгадали, пане дяче, — але то не горілка, а свята вода, — спокійно мовив Климентій. — Коли хочете, спробуйте.

— Дивовижно! — сказав дяк, ходячи із фляшою та чаркою покоєм. — Тоді я у вашу честь, через те, що до нас завітала така незвичайна людина, вгощу чарочкою і свою братію, хай кружляне. А то не захочуть нам співати й танцювати. А ви, панотче, співаєте й танцюєте?

— Співаю й танцюю, — мирно мовив Климентій, горілка почала більше розігрівати його, граючи в тілі, але водночас і склеплюючи йому повіки.

— Ну, слава Богу, тоді ви ще не зовсім святий, — сказав дяк. — Ану, підходьте, панове школа, по одному, не товпіться, вгощатиму на добру науку.

З кутків по одному почали вигулькувати спершу старші, тоді молодші, а тоді й малі. Дяк кожного вгостив чарочкою, вони брали чинно, а тоді знову зникали по кутках.

— А тепер заспівайте танечної, панове школярі! — вигукнув дяк.

І з кутків раптом полинув спів: зладжений, гарний, видно, не раз і не десять так співали.

— Ходіть, панотче, в коло, ходіть! — крикнув дяк, починаючи кривого танця.

Ні, пане дяче, — мовив зморено Климентій. — Сьогодні я зморений і не до танців мені.

— Гаразд, панотче, тоді не будемо танцювати! — сказав дяк і з маху сів до столу.

Спів обірвався.

— Скажіть тоді, панотче, — наблизив до нього обличчя дяк. — Таке добре діло вчинили сьогодні, а чомусь невеселий?

— Хто в чому званий, в тому пробуває, — сказав Климентій.

— Не зрозумів, — мотнув головою дяк.

— Гороху наївшись, — мовив Климентій, — з ним і говорити.

— Тепер зрозумів, — серйозно сказав дяк. — То, може, хотіли б спочити з трудів?

— Коли ваша ласка, — повів лагідно Климентій. — Очі мені злипаються. І вибачте, що до гульні сьогодні невдалий.

— Як же спатимете в мокрій одежі? Роздягніться!

— В мокрій одежі менше воші кусатимуть, — сказав Климентій. — У вас їх слава Богу.

— Не скаржимося, — відповів дяк. — Не такі, бачте, й бідні, хоч на це. Нівроку мудрий із вас чоловік.

— Та й у вас, пане дяче, голова не капуста, — змовив Климентій, вмощуючись на рядні, на якому спав і минулої ночі.

— Мій розум їм, тобто школярам моїм, звичний, а ваш новий. Шкода, що не залишитеся надовше, були б нам як homo novus[62]. А окрім того… щось у вас є, що викликає пошану. A honos habet onus[63].

— Не зваблюйтесь, пане дяче, — сказав Климентій. — Бо може, я грішніший за вас усіх.

— Hinc illae lacrimae[64], тобто ваш смуток?

— Атож, пане дяче, атож, — печально мовив Климентій, вкриваючись дірявим рядном і заплющуючи очі.

Розділ XII

Досі тільки раз відчув у собі того, котрий вийшов був із Тодосії і сів йому на карка, — тоді, коли перестрівся з рум’янощокою молодичкою, він і тоді вбив у шкіру гострі кігті і обілляв вогнем, але знав, що то не востаннє, невдовзі, обкублившись у ньому, заведе гніздечко своє й обживеться, а тоді й почне по-справжньому діяти, адже, коли зустрівся з палкою молодичкою, вже показав ріжки, і хай несильно, але таки вкинув у тіло жару. Тому перш, ніж заснути, як це мав у звичаї, помолився подумки, хоча хто зна, чи дійшла до Божих вух молитва, адже в покої стояв галас, школярі та й дяк із ними зовсім не зважали на те, що панотець ліг спочивати, голосно гомоніли, хтось щось оповідав, спалахував регіт. Зрештою, Климентію до такого не звикати, окрім того,

немилосердно причавлювала втома, тому й молитва його була не як чітко означене прохання до всевишнього, а тільки як короткий душевний погук, щоб він, Отець, і Син його, і Святий Дух, Бог єдиний у Тройці, помилував і вберіг від того, котрого, рятуючи невинну душу, у себе впустив. Відтак не відчув душевного миру, як це бувало завжди по молитві, а ніби хтось у нутрі його зайорзався, захихотів, і простяг довгі липкі лапи, й заклеїв йому повіки, відтак роздер тими ж таки лапками рота, висовуючи прозору голову із того рота, безоку, безвусту, безвуху, і гаркаючи, ніби старий пес, і це в той час, коли Климентієвий дух поволеньки входив чи радше впливав у антисвіт.

І зайшов він у дивний палац, стіни якого були чорні, але тканина, якою були оббиті, попроривалася, і в ті прорви вливалися, ніби золоті списи, потоки світла. А ще там ходили, лежали, стояли голі жінки, а він покоївся на одрі, розіп’ятий на ньому, бо руки й ноги йому прибито цвяхами. Жінки підходили до нього, роздивлялися, про щось поміж себе розмовляючи, а тоді зневажливо сміялися й відходили, а він відчував невимовний сором, адже й справді ніколи й нікому не показував оголеної своєї плоті, хіба що в малих літах батькам, коли його мили.

— Що з ним робитимем? — спитала якась старша жінка, трохи схожа на Пелагію. — Він старий, бридкий, з погаслою чоловічою силою та ще розіп’ятий на своїх сумнівах, соромі та застереженнях, котрі і є цвяхами, якими прибитий.

— Омолодимо його! — гукнула молода з обличчям Тодосії, тобто тієї, кого так тяжко колись любив. — Намастімо його тіло оліями, скупаємо в купелі з молока, розчешімо волосся, тоді побачите, що не такий він старий та бридкий, а більше гарний. Дамо напитися настою із трав, який пробуджує чоловічу силу.

Тоді побачив, що в покої стоять два конови: в одному кипіла олія, а в другому молоко. Кілька голих дівчат із сміхом підскочило до нього із кліщами, вирвали цвяхи, що ними був прибитий до ложа, схопили за руки й ноги, тоді розгойдали й кинули в конов із киплячою олією. Але не

зварився у тій олії, а відчув солодку приємність й чудові одурманливі запахи, якими дихав — надихатися не міг, і відчув: тіло його наливається молодою силою, тобто й справді омолодів. І тільки одне старе залишалось у ньому — голова. Відтак простяглася рука з довгими пофарбованими нігтями, лягла на обличчя, вбивши пазурі в церу йому, й занурила в киплячу олію всього цілком. І він почав поринати в якусь зелену глибину, де росли яблуні, густо покриті плодами, і сливи, й вишні, й грушні, й фіги, й фініки, й помаранчі, а трава там росла синя, зрештою, й усі плоди були сині, і з кожного дивилося на нього людське око, ніби намальоване на шкірці.

— З'їж яблуко! — наказав високий жіночий чи янголячий голос, і до нього знову простяглася рука з довгими фарбованими нігтями й подала йому плід із намальованим на ньому оком. Узяв його й раптом обпікся, такий був гарячий, а коли вкусив, то потік не сік, а горілка, і та горілка почала наливати його тіло, й запалювати, й хмелити. І закрутилася йому голова, тобто сидів у траві, а голова почала обертатися на плечах, як флюгер, — спершу повільно, а тоді все швидше й швидше, і все довкола замиготіло, застрибало: і яблуні, і сливи, і грушні, і всі інші дерева перетворились на голих дівчат, які почали вигецувати навколо нього шаленого й непристойного танця, бо виставляли до нього сокровенні місця й манили, надили, спокушали. І він почав відчувати, що набрякає, тужавіє, а передусім жила його, а голова почала крутитися на плечах повільніше, а коли зупинилася зовсім, то скочив він на рівні й почав ганятися за тими голими танцівницями, але вони моторно від нього тікали й ухилялися. Тоді відчув, що бракує повітря, як нурцеві, котрий довго пробув під водою, тож щосили відштовхнувся від синьої трави й кулею полетів угору, вибухнувши з олії, як велетенська риба чи викинутий камінь. І тут його відразу ж підхопили якісь руки й потягли до іншого конову, де кипіло молоко. І Климентію раптом стало страшно, що нового випробування не витримає, а таки звариться в цьому молоці, але вже летів, ніби випущена із лука стріла, і впав у те молоко, розляпуючи його навсібіч, а коли поринув у білу й непрозору рідину, побачив, що дно конова прозоре і що то не так дно, як двері, які потяг до себе. І зайшов у порожнє помешкання, стіни якого були дзеркальні, і

в тому покої навішано було дзигарів, які цокотіли, мали привісні гирі, що сяяли золотом, але на жодному дзигарі не було стрілок, тільки часові позначки годин, а одна із дванадцяти позначок горіла, як свічечка за склом ліхтаря, але в кожного дзигаря цифра інша. І саме тоді побачив він себе homo novus, бо то був він і не він. Він — бо відчував себе, своє єство, своє "я", здатність думати й відчувати, але все те було вкладено в чуже тіло гарного, м’язистого й самовпевненого юнака, який стояв перед дзеркалами оголений, і його жила при цьому стриміла трубою. Відтак зображення почало в дзеркалах розмиватися, миготіти, розпливатися, а за мить побачив уже не себе, а тих-таки оголених дівчат, що витанцьовували похітливого танця, але не було їх коло нього, а тільки жили у дзеркальних відбиттях. І запалав у ньому гарячий, палкий вогонь, і почав кидатися він на ті дзеркала, щоб дістатися до тієї чи тієї, але вдарявся обличчям об метал, бо дзеркала виявилися не скляні, а таки металеві, і з рота в нього вирвався, як чорний вуж, крик. А коли знову забракло чим дихати, знову відштовхнувся від підлоги й був викинутий у молочну ріку, яка швидко котила білі хвилі між синіх, бо з киселю вчинених, берегів. І його понесло течією, крутячи й б’ючи ним об м’яке кисельне каміння, аж доки не схопився за прибережного куща. А коли вибрався на берега, уздрів синє поле, порожнє й безконечне, ніби хмари, а десь далеко в глибині забовваніла самотня жіноча постать, яка пішла в його бік. І він рушив назустріч, і так вони йшли, але одне від одного віддалялися, не наближалися. І він втретє відчув, що йому бракує повітря, що на горло його лягла ота пазуриста лапа й почала чавити. Схопив її руками і віддирав од шиї, і була вона липка, сморідка, і відривав із неї палець за пальцем, які падали йому під ноги і з шипінням самоспалювалися.

Прокинувся, хапаючи повітря, — справді, не було чим дихати. Повітря в школі було задушне, зіпсуте від пробування тут стількох людей — всі важко спали. Дяк хропів і гарчав, школярі сопіли й шкреблися, обороняючись од нападу вошей. Хто постогнував, а хто покрикував — здавалося, всім снилися сьогодні важкі і морочні сни. Вже починало світати, бо вікна у тьмі прозначилися й лили сиве, але вже виразне світло.

І Климентій зрозумів, що прийшов час покинути це містечко, що мусить звідсіля якнайшвидше тікати. Інакше казна-що із ним станеться. Хоча спідня одежа майже просохла на ньому, але змерз, аж дрижаки били тіло. Тихенько встав, знайшов мантію, яка висіла на протягнутому через покій шнурі, — була не зовсім просохла, одяг її, і це нітрохи його не зігріло. Захопив торбу й вибравсь із школи. Хоч двері при тому й зарипіли щосили — зупинився, прислухуючись, — але не прокинувся ніхто. Тоді, щоб зігрітись, почав махати руками, пригинатись і присідати — застоялась у ньому кров. Дрож трохи щез, але Климентій невідь-чому подумав, що не від холоду тремтить, а від дивного, нудкого збудження, яке починалось у паху й розходилося по цілому тілу можливо, то був наслідок того жахного сну, котрий йому привидівся. Краєчком мозку збагнув, що, можливо, це вона й прийшла — війна його з бісом плоті, але вже не в чужому тілі, а в своєму, і має бути ця війна не проста, бо відбуватиметься таки в собі і за себе. Не може покликати заклинателя, не може й сам провести дійство над собою — боротися тут треба інакше. І йому стало страшно: чи не перевищив власної сили? Вчинив милосердя, але чи не ціною власної загибелі? Отож чи добре вчинив? Хотів упасти навколішки тут, біля школи, адже вулиця була порожня; й мертва й синя, як і все в тому сні, але якась сила раптово зупинила його. І відчув: тіло знову затремтіло, а голова повилася солодким туманом-дурманом. Роззирнувся навдокіл, наче злодій, ні, таки нікого навдокіл! Стояла мертва тиша, синя тиша між синіх дерев та хат, а небо повільно гасило зорі. Розливалося синє світло, і все ще більш посиніло, а передусім трава. Повільно рушив дорогою, а коли дійшов до хати, в якій жила молодичка, котра вчора ввечері палко на нього подивилася, зупинився, і тільки тепер збагнув, що так рано вийти з містечка не зможе, адже ворота зачинено, отож, знавши про те й раніше, не для того так рано із школи пішов.

Здалося, що за ворітьми хтось стоїть. Ще раз роззирнувся, а тоді натис на хвіртку: коли зачинена, піде геть, а коли відчинена…

Хвіртка зарипіла — була таки не зачинена. Зачекав, чи не почується гавкіт збудженого пса, але стояла навколо глуха тиша. Не стояв ніхто й за ворітьми, отож зайшов у двір і несміливо зупинився.

А що, панотче, таки прийшли? — спитав голос од дверей. — Цікаво знати: ви чоловік чи янгол?

Кинув злякано оком — в прочілі стояла в самій сорочці та ж таки молодичка, вся посинена, як і все навколо.

— Прийшов, — мовив він. — Прийми або прожени! А чи чоловік я, довідаєшся, коли приймеш.

— Не проганяю тих, що до мене приходять, — сказала тужно молодичка. — Але смішні ви, святі та Божі! Ходи!

І молодичка сховалася в хаті, залишивши двері відчиненими, він же дрібцем побіг через синю траву. Пірнув у двері, відчуваючи, як шалено калатає серце. Двері в хату так само були відчинені. Набрав повні груди повітря, заплющив очі, прошепотів: "Господи, прости мені, окаянному!" — а тоді рішуче переступив і цього порога.

І увійшов у синій простір, повний киселю світанку — стояв там у напівпрозорому мороці біс плоті, залитий у чудову посудину оголеного жіночого тіла. І Климентій почав поривно скидати із себе мокру й досі одежу.

І це було ніби з часів, коли жили велетенські твариниящури та шести — і дванадцятикрилі змії і леви рискали по стежках, сяючи золотом тіла й потрясаючи повітря ревом. Ходили мамонти й інша дивовижна живність. А дорогою простував маленький, сухий чоловік-ченчик із гарним, як у янгола, лицем, і з торбою за плечима, та й із патеричкою в руках — маленький, майже висушений на скіпку ченчик-бреньчик, а над головою в нього летів старий, бо мав тисячу літ, ворон. І коли дивився на

того мандрованця ворон лівим оком, бачив кволого й немолодого ченця, коли ж дивився правим — молодця-удальця, викупаного в оливі та молоці, із важкою залізною булавою на плечі. І тут задвигтіло, й зашуміло повітря, і потемніло, ніби перед бурею — летів шестикрилатий змій, і був той змій дванадцятиголовий. І впав той змій перед ченчиком та молодцем, тобто людиною на дві іпостасі, аж його кігтисті лапи вгризлись у землю, здійнявши хмару куряви, яка ще більше потемнила небо.

— То що, складачу научальних віршів, — прохрипів змій. — Будеш змагатися чи полонити тебе?

— Хочу, щоб ти мене вбив, — сказав ченчик.

— Будемо змагатися, — героїчно мовив молодець із булавою.

— Тоді запряжімось у плуга, — мовив змій, — і приготуймо собі пляца для битви.

І спинивсь у льоті здивований тисячолітній ворон, котрий єдиний на все те дивився. Отак летів, летів, аж раптом загус, ніби комаха в крапельці бурштину. І побачив диво-дивезне: бозна-звідки з’явився плуг, здається, із неба впав, а може, й лежав у синій траві для такої нагоди, а в нього впрягся змій. І взявся за чересла ченчик, вйокнув та й гукнув, і почав плуг відвалювати величезну, як вал, скибу, залишаючи глибокого рова, який відразу ж наповнювався водою. І так зорали вони коло, в ченчика при цьому із віч лився рясний піт, а одежа стала знову такою ж мокрою, як і тоді, коли потрапив під зливу. А змій од оранки розпікся, як залізний бик, і сипав навколо себе іскри.

— А тепер запрягайся ти, — сказав змій.

І покірно натяг на плечі шлею ченчик, а змій став до чересел. І вйокнув, і згукнув змій, плеснувши язиком, ніби канчуком, і потяг ченчик плуга на друге коло, гублячи криваві краплі поту із чола.

Так і вчинили вони місце для бою, й витоптав його лапами змій, щоб пляц битий став і твердий, і випустив у повітря струменя вогню, що шугнув у чорне небо й розсипався на тисячу іскор.

— Ще раз питаю, складачу научальних віршів, — рикнув, наче лев, дванадцятиголовий змій. — Битися будемо чи впокоришся?

— Хочу, щоб ти мене вбив, — печально сказав ченчик.

— Будемо битися, — героїчно згукнув молодець із булавою.

Тоді й почався бій десь такий, як це описують у казках. Билися шалено молодець із змієм, по черзі вганяючи один одного у землю, а в цей час малий, сухий і кволий тілом ченчик, узявши бозна-звідки лопату, копав криницю. Йому вже стало нестерпно гаряче, тож скинув мокру мантію, від якої густо валила хмара пари, а він все копав, копав, вергав землю, сам себе в неї закопуючи, а біля нього чулися войовничі погуки, забиті в землю почержно змій чи молодець виривалися з неї, ніби рвалися гарматні ядра, і, ніби ядра, падали відрубані зміїні голови, і чувся рев, і крик, і вибухи, і ляменти, і войовничі заклики, а ченчик копав і копав, тяжко вергаючи землю. І німо дивився на ту дивовижну битву ворон, умерзлий у повітря, бо не знав і здогадатися не міг, хоча мудрий був і жив тисячу літ, чим це все закінчиться, і до чого йдеться, і що це за міфічна битва така точиться в цьому дивному світі. А ченчик копав і копав, заховуючись поволі в землю, спершу по коліна закопався, тоді по пояс, згодом по пахви, відтак вигулькувала із ями ченчикова мала й мокра голова із неймовірно виряченими очима. І коли зникла в землі до решти, бухнула земля білим стовпом, який виріс над степом, ніби велетенський гриб, оповиваючи димом і розсипаючись на тисячу крапель. І сталося ще одне диво, яке й побачив умерзлий у повітря

тисячолітній ворон: змій раптом став дибці і завив у небо єдиною із дванадцяти вцілілою головою, єдиною із дванадцяти пащекою. Розпечене його тіло спалахнуло, ніби був солом’яний, і запалало велетенським смолоскипом, швидко згоряючи. Від того полум’я запалився й молодець із булавою й мотався по колу, оточеному двома високими валами, наораними змієм та ченчиком, падав, качався, бажаючи збити із себе вогонь, що його поїдав, але той ще більшав і скаженів, отак і згоряв із відчайними і жахкими криками молодець, аж доки не перетворивсь у жменьку попелу.

Тоді вибухлий вгору білий стовп почав опадати, і з нього виступив малий, сухий і кволий тілом, але з гарним янголячим лицем ченчик, білий, як лунь, із торбою за плечима і з патерицею в руці…

…Було навколо тихо. Климентій лежав, безсило розкинувшись на ложі, і йому здавалося, що стеля над ним спрозоріла, і побачив він останні зорі, що їх швидко поїдало ранкове світло. Біля нього, розпалена й розмлоєна, лежала молодичка, а він відчував на душі мир.

— А що, панотче, — спитала молодичка, — пізнав спокусу? Чи ж солодка?

— Як мед, — мовив хрипко Климентій. — Але гіркцй. Дякую тобі, Боже, що дав мені хоч раз у житті його покуштувати. Тепер і каятися буде за що.

Молодичка розсміялася. І той сміх був наче розлите в цьому ранку перше сонячне проміння. Сам же Климентій поволі наповнювався печаллю. Адже увіч відчував, більше того, знав, що тіло його порожніє, замовкає, втишується, змиряється і ніби всихає, що волосся його білішає, і він, хоча й дістав волю від того, кого перебрав на себе й пустив у себе, чомусь не відчував од того радості. Адже чудово знав, що він уже в цьому світі не для життя. Ще походить дорогами, ще зустріне різних людей, ще лишить для них трохи добра, ще понавчає їх і напише

ряд віршів, але все те буде не таке, як раніше, раніше було справжнє, а тепер імітоване. І все тому, що він вийшов аж на таку боротьбу, до якої не май достатньої сили. Згорів змій, але згорів і молодець, а з’їв їх один і той же вогонь.

Климентій зітхнув і скосив око на оголене жіноче тіло, що вільно лежало побіч нього. Ранок освітив його, і воно світилося. Ясним і рівним світлом, таємничим, принадним і прегарним. І він раптом задихнувся від почуття, якого ніколи не відав і яке, наче ота лапа уві сні, болюче зчавило йому горло. Адже те тіло хоч і лежало поруч, але вже віддалилося від нього настільки, що дістатися до нього вдруге не буде в ньому сили. Бо він у цьому світі таки не для життя. Адже свою вирішальну битву відбув. Битву, в якій не буває переможця, хоч переможені є. А ще збагнув, що святі отці, котрі умертвляли тіло, разом із бісом плоті долали в собі й Бога й плоті, таж-бо з’єднання чоловіка з жінкою зумовлює вічність людини, поки світ світом, а вічність і є Бог.

1997 р.

[30] Чвертьквадранс — п’ятнадцять хвилин.

[31] У той час існував звичай: зловленому на перелюбстві врізували полу одежі.

[32] Приватне право (лат.).

[33] Власною рукою (лат.).

[34] З пошани (лат.).

[35] Людська річ помилятися (лат.).

[36] Позбавлений вогню та води (лат.) — формула вигнання у стародавньому Римі.

[37] Знову те саме (лат.).

[38] Людська річ помилятися (лат.).

[39] Крапля довбає камінь не силою, а частим падінням (лат.).

[40] Людина людині хай буде Богом (лат.).

[41] Я людина, і ніщо людське не має мені бути чуже (лат.).

[42] Із сумнівом (лат.).

[43] Всього потроху, а взагалі нічого (лат.).

[44] Змішай (лат.) — так писалося й говорилося при змішуванні різних компонентів ліків.

[45] Милосердя і абсурд, нонсенс (лат.).

[46] З нічого можна мати ніщо. Людині властиво помилятися (лат.).

[47] З ласки Божої (лат.).

[48] Від супротивного (лат.).

[49] Тернистим шляхом до зірок (лат.).

[50] Краще бути обережним, ніж потім каятися (лат.).

[51] В попередньому стані (лат.).

[52] Через незаперечність факту (лат.).

[53] За козячу шерсть (дрібниці) (лат.).

[54] Про все та деякі інші речі (лат.), власне, розмова без плану.

[55] Вигук у честь Вакха (лат.).

[56] Даю, щоб і ти давав (лат.).

[57] Із службового обов’язку (лат.).

[58] Ось стежка до зірок (слави) (лат.).

[59] Дурно, безкоштовно (лат.).

[60] Ласка родить ласку (лат.).

[61] Убозтво примушує людину багато чого навчитися (лат.).

[62] Нова людина (лат.).

[63] Пошана накладає обов’язки (лат.).

[64] Відси ті сльози (лат.).